

Tijdschrift voor Gregoriaans

1996-1

Jaargang 21, nummer 1, februari 1996

Verschijnt driemaandelijks

Redactie:

Marie-Louise Egbers, Ike de Loos, Martien Verzijl, Theo de Wit.

Redactie: Catharinastraat 81, 4811 XG Breda

tel. (076) 522 14 58

Administratie: Torenhoeckstraat 14, 5056 AN Berkel-Enschot

tel. (013) 533 10 94

Kopy voor het volgende nummer dient uiterlijk 15 maart 1996 op het redactie-adres aanwezig te zijn.

Abonnementsprijs per kalenderjaar: fl. 30,- (BEF 550),
losse nummers (ook van oude jaargangen) fl. 9,- (BEF 180), themanummers fl. 12,50 (BEF 250).
Postrekening nr 39586
Bankrekening nr 42.06.65.323
Voor België: ABN-AMRO Hasselt nr 720-5202086-85
t.n.v. Stichting Amici Cantus Gregoriani te Geldrop.

Het TIJDSCHRIFT VOOR GREGORIAANS is een uitgave van de Stichting Amici Cantus Gregoriani en richt zich op allen, die zich verbonden weten met het gregoriaans.

Bestuur:

A. Peters o.f.m., voorzitter
M. Lambriex, secretaris
H. Berkers, penningmeester
M-L. Egbers
B. Lamers
I. van Leijen
P. Mennen

Mauritsstraat 104, 3583 HW Utrecht
Torenhoeckstraat 14, 5056 AN Berkel-Enschot
Sporkehout 58, 5667 JG Geldrop
Catharinastraat 81, 4811 XG Breda
Leuvenlaan 9, 5628 WE Eindhoven
Mondriaanlaan 6, 6708 NG Wageningen
Bunderkensven 1, 5646 HD Eindhoven

Inlichtingen, ook voor advertenties, bij de administratie

Druk: Drukkerij Van Stiphout B.V. - Helmond.

ISSN: 1380-9776

Bij de voorplaat:

St. Gregorius en zijn schrijver, ca. 984.
Registrum Gregorii, Trèves, Stadtbibliothek

Een nieuwe jaargang, een nieuw jasje en...een vernieuwde inhoud.

Dat laatste is het meest belangrijk.

Wij mensen zijn zo snel geneigd onder de indruk te raken van wat uiterlijk is.

In hoeverre dat belangrijk is, hangt af van de inspiratie die het heeft op het innerlijk.

En andersom moet het innerlijk het uiterlijk beïnvloeden.

Onder het nieuwe jasje van deze eerste aflevering in 1996 steekt inderdaad een vernieuwend inzicht betreffende opzet en inhoud.

Als redactie van het enige tijdschrift in Nederland dat zich uitsluitend met gregoriaans bezig houdt, moet je er steeds op bedacht zijn een zo breed mogelijke lezerskring aan te spreken. Naast wetenschappelijke artikelen willen we ook andere, niet te moeilijke, maar wel interessante artikelen brengen, uit en voor de praktijk. Het is steeds weer een balanceren op de evenwichtsbalk, zonder dat de balans teveel naar de ene of naar de andere kant uitslaat. Met behoud van de 'wetenschappelijke hoek' ademt het tijdschrift nu toch, denken wij, een voor velen meer toegankelijke sfeer.

Een bijzonderheid van deze jaargang is bovendien dat er tussen enkele artikelen een relatie bestaat, waardoor onderwerpen vanuit verschillende kanten belicht kunnen worden.

Toch is "nieuw" vooral waardevol, wanneer het zijn wortels heeft in de traditie en mede uitbouwt en ontwikkelt wat daarin als goed ervaren werd.

Daarom treft u in deze en de komende afleveringen veel aan waarmee u reeds vertrouwd was.

De redactie wenst ook u een vernieuwende impuls toe voor wat u belangrijk vindt en ondernemen wilt.

Oud en nieuw: ze bepalen samen de toekomst.

Een gezegend en vreugdevol 1996!

Water: bron van vruchtbaarheid, leven, herstel van leven, wedergeboorte, herschepping, Water: bron van bedreiging, verwoesting, chaos, dood, Water: zuiverend, reinigend, verfrissend en pril

In alle religies is water een veelzeggend symbool: in rituele baden, reinigingsriten, sacrale besprenkelingen of afwassingen. Vaak speelt daarin mee dat de zee als moederschoot der schepping fungeert: te water gaan is ondergaan in de dood, is sterven; uit het water opkomen duidt dan op wedergeboorte, op nieuw leven.

In de christelijke liturgie is water een symbool dat veelvuldig wordt gebruikt. In samenhang met handelingen en gebaren waarin water gebruikt wordt en met woorden die daarbij gesproken worden, geeft het symbool water vorm aan rituelen die te maken hebben met leven, nieuw leven, wedergeboren worden; of met gereinigd worden, genezen, helen. Zulke rituelen staan soms op zichzelf, soms ook zijn ze ingepast in een groter geheel of gaat het slechts om alleen woorden.

In het nu volgende willen we een aantal liturgieën - of onderdelen daarvan - welke met *water* te maken hebben nader bekijken. Speciale aandacht daarbij krijgen de (gregoriaanse) gezangen die in zo'n liturgie een plaats hebben.

Jezus in gesprek met de Samaritaanse

Op de derde zondag in de Veertigdagentijd in jaar A - het jaar waarin het evangelie van Matteüs 'aan de beurt' is - wordt in de Eucharistieviering uit het evangelie volgens Johannes gelezen het verhaal over het gesprek dat Jezus heeft bij de bron van Jakob met een vrouw uit Samaria die daar water komt putten. Aan die vrouw vraagt Jezus om Hem te drinken te geven. In hetgeen daarop volgt ontspint zich een gesprek over de manier waarop Samaritanen met Joden omgaan (of liever gezegd: niet omgaan), over geen dorst meer krijgen, over water dat in mensen een waterbron wordt; over Jezus herkennen als profeet, niet alleen door de vrouw, maar door allen die op het bericht van de vrouw over die man bij de put, naar Jezus toegekomen zijn. Kern van het verhaal is: "Iedereen die van dit water (uit de put) drinkt, krijgt weer dorst, maar wie van het water drinkt dat Ik hem zal geven, krijgt in eeuwigheid geen dorst meer;

integendeel, het water dat Ik hem zal geven, zal in hem een waterbron worden, opborrelend tot eeuwig leven."

Een nadere bestudering van het Romeins Lectionarium laat zien dat dit evangelie (Johannes 4, 5-42) ook gelezen kan worden in de jaren B en C. En als dat wordt gepraktiseerd, dan zijn ook de eerste en tweede lezing die van jaar A: Mozes die water uit de rots doet stromen ten teken dat de Heer zijn volk niet verlaten heeft (Exodus 17, 3-7) en uit Paulus' brief aan de christenen van Rome de tekst die zegt hoe "Gods liefde in ons hart is uitgestort door de heilige Geest die ons werd geschonken".

Kijkend naar de gregoriaanse gezangen op deze zondag, dan zien we dat voor de intredezing *Oculi mei* ook gekozen kan worden *Dum sanctificatus fuero*, welk gezang als alternatief voor de introïtus van de vigilieviering van het hoogfeest van Pinksteren genoteerd staat. In deze introïtus, ontleend aan Ezechiël 36, 23-26, wordt gezegd hoe de Heer zuiver water zal sprenkelen op het verzamelde volk en het rein zal worden van alle ongerechtigheden: "een nieuwe geest zal ik u schenken".

Naast deze intredezing heeft alleen de communiezing verwijzingen naar het evangelie, ja het is een gedeelte uit dat evangelie: "Qui biberit aquam ...", "Wie van het water drinkt dat Ik hem zal geven, zegt de Heer, bezit een bron die vloeien blijft tot eeuwig leven". Vooral de melismen op 'dabo' en op 'salientis' geven muzikaal de rijkdom en de duur van die bron weer.

Staat deze derde zondag in de Veertigdagentijd daarmee wat verloren tussen de lezingen op de andere zondagen in de Veertigdagentijd? Waarom is er voor deze zondag voor het thema *water* gekozen?

Water - licht - leven

Op de vierde zondag in de Veertigdagentijd in jaar A - en indien de voorkeur daar naar uitgaat ook in de jaren B en C - wordt gelezen hoe Jezus iemand die vanaf zijn geboorte blind was het licht in zijn ogen geeft en hem ziende maakt. Dit gebeuren wordt door de omstanders niet onmiddellijk positief geduid; een hele discussie ontspint zich over waar die man zijn blindheid aan te danken heeft en over wie die Jezus wel is dat Hij dit doen kan (Johannes 9, 1-41). In de tweede lezing, een fragment uit zijn brief aan de Efesiërs, schrijft Paulus dat de christenen, eenmaal uit de duisternis opgestaan door hun gemeenschap met de Heer, moeten leven als 'kinderen van het licht' en dit licht moeten laten schijnen in hun handelen.

Over het *leven* gaat het in de schriftlezingen op de vijfde zondag in de Veertigdagentijd in jaar A. De profeet Ezechiël spreekt er over dat de Heer zijn geest zal uitstorten over zijn volk en "gij zult leven", zoals Paulus aan de christenen van Rome laat weten dat "Hij die Christus Jezus van de doden heeft doen opstaan, ook uw sterfelijk lichaam eenmaal levend zal maken door de kracht van zijn Geest, die in u verblijft. Het evangelie op deze zondag vertelt het ontroerende verhaal over hoe Jezus zijn vriend Lazarus uit de doden doet opstaan (Johannes 11, 1-45).

Zo bezien vormen deze drie zondagen in de Veertigdagentijd een voorbereiding op het feest van de Opstanding of de Verrijzenis des Heren, op Pasen. Want het zijn juist de thema's: water, licht en leven die in de Paasvigiliedienst gestalte krijgen in symbolen, in handelingen, in schriftteksten en gebeden. Licht: de wijding van het vuur en het ontsteken van het Licht in de paaskaars. Water: de wijding van het doopwater en de bediening van het heilig Doopsel of de hernieuwing van de Doopbeloften. Leven: het verhaal van Jezus' opstanding uit de doden, waarvan de Paaskaars het symbool is.

Door het waterbad van de dood tot leven komen

In meerdere van de acht lezingen uit de Bijbel in de liturgie van de Paasvigilie - ook wel 'Paaswake' genaamd - gaat het over water. In de eerste lezing - het scheppingsverhaal uit het boek Genesis - wordt ge-

sproken over "een hevige wind die de wateren opjoeg", maar ook over hoe God een uitspaniel schept tussen het ene water en het andere, en hoe Hij "het water onder de hemel naar één plaats doet samenvloeien zodat het droge zichtbaar wordt"; "en het samengevloeide water noemde Hij zee". In dat water schept Hij leven, waarmee het water 'bron van leven' wordt.

Nog sterker wordt dat 'water: bron van leven', wanneer we horen over de uittocht uit Egypte, van de doortocht door de Rietzee, waardoor het Godsvolk ontkomt aan de dwingelandij van de Farao, van het kwaad, dat omkomt in diezelfde zee. Het is dit ondergaan in het waterbad van de dood en daaruit herboren opstaan ten leven, dat we ook horen in de achtste lezing, een fragment uit Paulus' brief aan de christenen van Rome: "Gij weet toch dat het doopsel waardoor wij één zijn geworden met Christus Jezus ons heeft doen delen in zijn dood? Door het doopsel in zijn dood zijn wij met Hem begraven, opdat ook wij een nieuw leven zouden leiden zoals Christus door de macht van zijn Vader uit de doden is opgewekt".

De Woorddienst van de Paasvigilieviering is al een hele liturgie op zich, die haar oorsprong heeft in de tijd dat er sprake was van een echte vigilieviering, een wake (en welke bij de herziening van de Goede-Weekliturgie weer is hersteld): men bracht de nacht door al lezend in de Schrift, al zingend - vooral psalmen - en biddend. In de vroege morgen - "et valde mane una sabbatorum ...", "op de eerste dag van de week, heel vroeg, bij 't opgaan van de zon" (antifoon bij de Lofzang van Zacharias in de lauden, het morgengebed, op Paaszondag) - vierde men dan de Eucharistie.

Na iedere schriftlezing volgt een gezang (cantiëk) en een gebed. Voor wat betreft de gezangen lopen Romeins Missaal (RM) en Graduale Romanum (GR) uiteen.

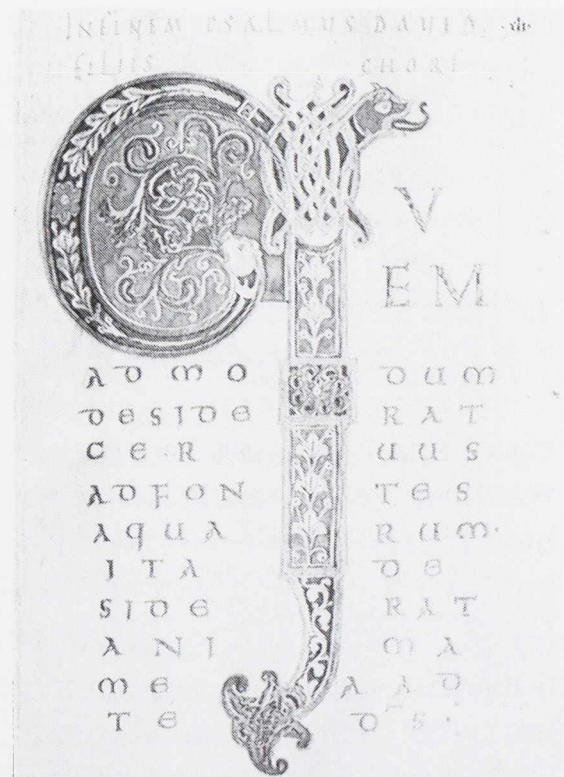
Wanneer we nu deze gezangen wat nader bekijken, dan zien we dat er steeds gekozen is voor psalmen die inhoudelijk aansluiten bij de voorafgaande lezing: na het scheppingsverhaal wordt psalm 104 gezongen, met als alternatief psalm 33 (RM) of psalm 100, 2-3 (GR): God wordt bezongen als degene die ons en de wereld gemaakt heeft. Na 'de binding van Abraham' klinken woorden uit psalm 16 (RM): "Gij zult mij de weg van het leven wijzen om heel mijn vreugde te vinden bij U, bestendig geluk aan uw zijde." of uit psalm 125 (GR): "Wie op de Heer vertrouwen, zijn als de berg Sion; in eeuwigheid zal hij niet wankelen". En na het verhaal van de doortocht door de Rietzee klinkt het lied van Mozes en de Israëlieten (zowel in RM als in GR): "Ik wil zingen voor de Heer, want Hij is de hoogste: paard en berijder dreef Hij in zee. ... Farao's wagens, zijn machtige legers, Hij wierp ze in zee; de keur van zijn mannen, de Rietzee verzwoeg ze".

Na de vijfde lezing - uit de profeet Jesaja (55, 1-11): "Komt naar het water, gij allen die dorst lijdt!" - wordt met de woorden van dezelfde Jesaja gezongen: "Gij zult in vreugde water putten aan de bronnen van uw redder" (Jes. 12, 2-3; (RM). In het Graduale Romanum is de cantiëk eveneens ontleend aan Jesaja: de zorg van God voor zijn wijngaard (Jes. 5, 1-2). Na de lezing uit de profeet Ezechiël waarin het woord van de Heer de verdrevenen weer bijeenbrengt, wordt psalm 42 aangeheven (zowel in RM als in GR): "Zoals het hert de beekjes zoekt, zo zoekt mijn geest naar U, mijn God. Mijn ziel heeft dorst naar God, de God die leeft." Daarop volgt dan de reeds genoemde lezing uit Paulus' brief aan de Romeinen, als 'epistellezing' van de Eucharistie.

Kijkend naar de gregoriaanse gezangen voor deze vigilie-woorddienst, zien we dat dat in het canticum *Cantemus Dominum* het begin van het lied van Mozes staat na het verhaal van de uittocht. In het 'proiecit in mare' horen we hoe paard en ruiter omkomen in de golven. Maar overheersend in dit gezang is toch veeleer de dank aan God dat Hij zijn volk bevrijd heeft door het water heen.

Zoals dat ook wordt verwoord in het erop volgende gebed: "God, uw wonderen van weleer zien wij ook in onze dagen schitteren. Want wat Gij eens met machtige hand hebt gedaan om één volk te bevrijden uit de greep van Farao, doet Gij nu voor het heil van alle volkeren door het water van de wedergeboorte. Neem de gehele mensheid op onder de kinderen van Abraham en verhef allen tot de waardigheid van Israël".

Tenslotte wordt ook hier - na de zevende lezing - psalm 42 aangegeven. Op beeldende wijze wordt het verlangen, het smachten naar de Heer verklankt: "zoals een hert reikhalst naar levend water, zo verlangt mijn ziel naar U, o God. Mijn tranen zijn mijn brood gewor-

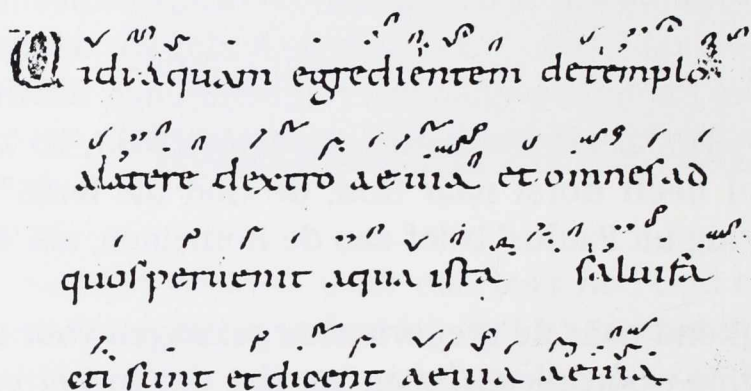
Initiaal uit het Goldenen Psalter van de Stiftsbibliothek St. Gallen, omstreeks 850

den dag en nacht en steeds weer hoor ik ze roepen: Waar is nu je God?"

Maar niet alleen in de Woorddienst van de Paaswake vormt *water* zo'n belangrijk thema, nog veel sterker wordt dat, waar in de viering de wijding van het doopwater plaatsvindt. Uiteraard gebeurt dat het meest pregnant in de gebedstekst bij de zegening van het doopwater - waarin terugverwezen wordt naar de gelezen Schriftgedeelten. Hier ook wordt voor het eerst genoemd de doop van Jezus door Johannes in het water van de Jordaan, waar "Hij werd aangeraakt, gezalfd door de Heilige Geest. Later, toen Hij aan het kruis hing, vloeiden water en bloed tezamen uit zijn zijde". Wanneer de paaskaars weer uit het water geheven wordt - een onderdeel van de doopwaterwijding - "zingen allen samen de volgende of een andere acclamatie: Benedicite, fontes, Domino, laudate et superexaltate eum in saecula", "Looft de Heer, alle bronnen. Prijst en verheft Hem eeuwig" (Daniël 3, 77).

Na de Hernieuwing van de Doopbeloften, worden allen besprenkeld met het gewijde (doop)water, terwijl door allen wordt gezongen het bekende *Vidi aquam*. "Ik heb water zien stromen uit de tempel, aan de rechterzijde, alleluia; en allen tot wie dit water is gekomen, zijn verlost en zullen zeggen: alleluia, alleluia" (Ez. 47, 1.9).

In het Graduale Simplex wordt hier als door iedereen te zingen gegeven een 'variatie' op de zojuist genoemde acclamatie uit Daniël: "Fontes et omnia quae moventur in aquis, hymnum dicite Deo, alleluia. Benedicite, omnia opera Domini, Domino; laudate et superexaltate eum in saecula". "Bronnen en al wat beweegt in het water, zegt de Heer lof, alleluia. Looft de Heer, alle werken van de Heer; prijst en verheft Hem eeuwig."

Eindiedeln 121

Sacrament van het heilig doopsel

Het zal zonder meer duidelijk zijn dat het symbool water een 'hoofdrol speelt' in de liturgie van het heilig doopsel, en wel in meerdere betekenissen en in een breder kader dan we zojuist gezien hebben waar het de viering van Pasen betreft.

Wanneer we de Algemene inleiding van het ritueel van het Doopsel op dit punt nader bestuderen, dan lezen we in nr. 3: "Het doopsel is de ingang naar het leven en het koninkrijk van God: het eerste sacrament van het nieuwe verbond. Christus heeft dit teken geschonken, opdat allen het leven zouden hebben". In nr. 4 staat dat "het doopsel bovendien het sacrament is, waardoor de mens wordt opgenomen in de kerk, het lichaam van Christus, en met allen wordt opgebouwd tot de woning van God in de Geest, tot een koninklijk priesterschap en de heilige natie" en in nr. 5: "Het doopsel, het waterbad met het woord des levens reinigt de mens van elke schuld, zowel van de eerste als van de persoonlijke zonde. Daardoor maakt God hem deelgenoot aan zijn eigen wezen en neemt hem aan als zijn kind". In nummer 6 tenslotte herkennen we hetgeen zojuist is aangegeven over het samen met Christus begraven

worden en opstaan uit het waterbad van de dood: "Zij die het doopsel ontvangen, - het beeld van de dood van Christus - worden met Hem in zijn dood begraven en ook met Hem ten leven gewekt: zij staan met Hem op uit de dood. In het doopsel wordt het paasmysterie herdacht en gevierd voorzover in het doopsel de mensen door de dood van de zonde heengaan naar het leven. De viering van het doopsel moet daarom gekenmerkt worden door de vreugde van de verrijzenis, zeker wanneer het dopen plaatsvindt in de paaswake of op zondag".

In deze inleiding lijkt het - gezien bovenstaande citaten - vooreerst te gaan over het doopsel van volwassenen, als het 'eindpunt' van een persoonlijk bekeringsproces. In de begintijd van de Kerk waren het ook alleen maar volwassenen die zich lieten dopen, aangespoord door de oproep van Johannes de Doper en van Jezus: "Bekeert u en gelooft in de Blijde Boodschap" (Mar. 1, 15). Maar evenzeer gaat het over het doopsel van kinderen, want het zijn de wezenlijke noties die in de viering van het heilig doopsel naar voren komen.

Het ligt voor de hand dat in de gezangen in een doopselviering, het juist ook déze thema's zijn die naar voren komen en welke parallel lopen met de betekenissen van het water als symbool in het ritueel.

In de uitgave van het ritueel van het Doopsel wordt o.a. een aantal psalmen vermeld welke die verschillende betekenissen verwoorden: vernieuwing, verfrissing, afwas-sing, reiniging, nieuw leven e.d.. Psalm 23: "De heer is mijn herder. ... Hij brengt mij aan water, waar ik kan rusten, Hij geeft mij weer frisse moed." Psalm 42 (de psalm die ook in de Paasvigiliedienst een plaats heeft): "Zoals het hert de beekjes zoekt, zo zoekt mijn geest naar U, mijn God. Mijn ziel heeft dorst naar God, de God die leeft." Psalm 51: "God, ontferm U over mij in uw barmhartigheid, delg mijn zondigheid in uw erbarmen. Was mijn schuld volkomen van mij af, reinig mij van al mijn zonden." Psalm 63: "Naar U dorst mijn ziel en hunkert mijn hart als dorre akkers naar regen."

Het brede scala van het symbool *water* komt zo in deze liturgie van het heilig doopsel naar voren, met als centraal gegeven: het nieuwe leven dat in Christus wordt ontvangen.

Boete en verzoening: een tweede doop

Het zal niet verwonderlijk zijn dat ook in de liturgie van het sacrament van boete en verzoening het symbool *water* een plaats heeft, als verwijzend naar: reiniging, afwassing, vergeving en naar: bron, voeding tot (nieuw) leven.

Vanouds immers is dit sacrament gezien als een 'tweede doop', als een hernieuwde bekering. Het was dan ook gebruikelijk in de jonge Kerk dat dit sacrament maar één keer in een mensenleven kon worden gevierd resp. ontvangen nadat een zeer zware zonde was begaan. Zoals de mens zich in de zonde afkeert van God en van het geloof in zijn nabijheid in de Kerk van Jezus Christus, zo krijgt hij in het sacrament van boete en verzoening de mogelijkheid zich om te keren op die heilloze weg en zich weer opnieuw op God te richten in zijn doen en laten als gelovige, als christen.

Het moment van verzoening, de viering van het sacrament, vond dan ook plaats binnen het kader van de viering van Christus' lijden, sterven en verrijzen: in de Goede Week, ja: binnen het vieren van Christus opstanding uit de doden met Pasen, zoals ook de eerste doop juist dáár zijn plaats heeft.

De teksten van de viering van het sacrament van boete en verzoening bekijkend, ontdekt men dat er steeds sprake is van een gang, van een gaan van het een naar het ander: van dood naar leven, van duisternis naar licht, van een afkeren van God naar een zich toekeren tot Hem, van ondergang naar leven, naar toekomst e.d.. En zijn dit niet precies de thema's die in het symbool *water* gestalte kunnen krijgen, zowel waar het de betekenis 'afwassing' of 'reiniging' betreft, alswel hetgeen betrekking heeft op 'water als bron van leven'?

En ook hier geldt voor wat betreft de gezangen hetzelfde als wat zo juist geconstateerd is bij de psalmen in de doopliturgie. Ook hier worden - naast andere psalmen met andere thematieken die bij 'bekering' een rol spelen - de psalmen 51 en 63 genoemd.

Zegeningen - Besprenkelingen - Rituele wassingen

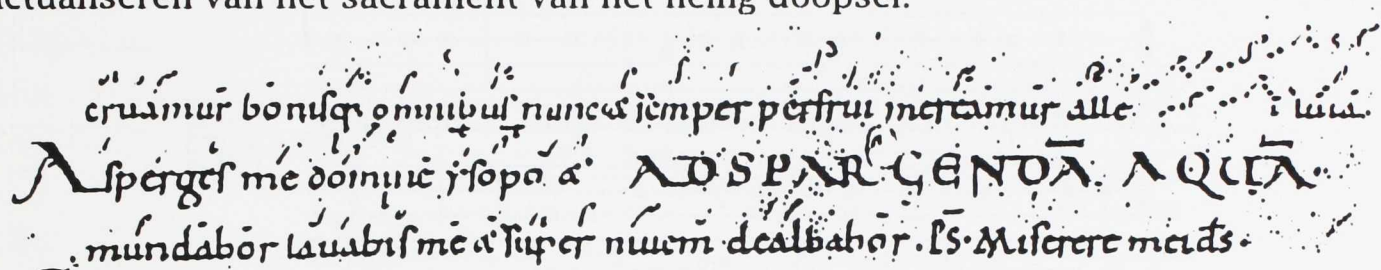
Naast genoemde liturgievieringen zijn er in onze liturgie meerdere momenten waarop *water* ook lijfelijk of materieel gezien een rol spelen. Daar zijn allereerst de diverse zegeningen met gewijd water, van voorwerpen van zeer diverse aard: palm-takken, woningen, as, kruis, luidklok, altaar, heiligenbeeld, vervoermiddel enz. enz. Het latijnse woord voor 'zegenen' is 'bene-dicere', hetgeen betekent: goed zeggen, verstandig spreken, goed van iemand spreken, iemand prijzen. Wanneer we dat met voorwerpen doen, dan spreken we de hoop uit dat betreffend voorwerp 'tot zegen' zal zijn, 'ten goede zal komen aan degenen die die voorwerpen zullen gebruiken of een plaats zullen geven in hun leven'.

Ook het besprenkelen met wijwater - of het pas gewijde doopwater in de Paasnacht - van personen moet in deze lijn gezien worden. Daar speelt bovendien de verwijzing naar de doop een belangrijke rol. Zoals dat overigens ook de symbolische betekenis is van het maken van een kruisteken met wijwater bij het betreden van de kerk: een herinnering aan de doop, waardoor de mens toetreedt tot die gemeenschap van mensen die de weg van Jezus Christus willen gaan.

Een gebruik - dat zich 'kruistekenen' met wijwater - dat ontstaan is uit een meer pragmatische 'wassing' of 'afwassing' alvorens het kerkgebouw te betreden na een soms lange en stoffige tocht.

En zoals iemand door het waterbad van de doop gaat behoren tot die geloofsgemeenschap, zo besprenkelen wij het lichaam van een gestorvene met wijwater, als een herinnering aan zijn doop "opdat hij met Christus mag opstaan ten eeuwigen leven".

Precies in deze context krijgen de gezangen *Asperges me* en - in de Paastijd - *Vidi aquam* ook hun betekenis: als een gedenken en een daarmee opnieuw beleven en actualiseren van het sacrament van het heilig doopsel.

Bamberg lit.6

De antifoon *Asperges me* is ontleend aan genoemde psalm 51, welke psalm tijdens de besprenkeling gezongen kan worden, waarbij de antifoon één of meerdere keren - bijvoorbeeld na steeds twee verzen van de psalm - kan worden herhaald. Het *Vidi aquam* is hierboven reeds nader toegelicht, juist voorzover het gezang uitdrukking is van het nieuwe leven dat door het waterbad van de dood heen met Christus wordt verkregen.

In het kader van deze zegeningen en besprenkelingen met gewijd water, menen wij tenslotte ook te moeten noemen de 'rituele wassingen', zoals deze bijvoorbeeld te Lourdes plaatsvinden. Daar zien we het symbool *water* in zijn verschillende betekenissen bijeen: men drinkt het water, als verfrissing als bron van nieuw, geestelijk, leven; men bestrijkt er lichaamsdelen mee: verfrissing, afwassing, reinigen; men baadt zich in het water door zich onder te dompelen en als het ware 'herboren' tot nieuw leven op te staan. De gebeden die deze laatstgenoemde onderdompeling begeleiden, spreken juist over die betekenis van *water: bron van leven*.

Water: een diepe zeggingskracht

Een rondgang langs en door verschillende liturgievieringen of liturgische momenten laten zien dat *water* een sprekend beeld kan zijn van hoe God ons mensen herschep- pen wil tot nieuw leven, tot mensen die mogen leven van en in zijn nabijheid. Liturgi- sche muziek - en met name gregoriaans gezangen - kan deze betekenis tot leven, tot klinken brengen. Een juist verstaan van tekst en muziek kan de zeggingskracht daarvan alleen maar vergroten. ■

In het Graduale Simplex¹ (G.S.) vinden we op pag. 85 een voorbeeld van een 'gezag tussen de lezingen', waarvan we ons kunnen voorstellen, dat het kerkvolk dat gezongen heeft in de eerste periode van de kerkgeschiedenis tot ongeveer het jaar 400. Dit gezag is een recitatief met een eenvoudige melodische wending in het midden en ook aan het einde van ieder psalmvers.

Tractus

Ps. 78

V. 1 Aduva nos, De- us sa-lu-tá-ris nostri,* propter gló-
ri- am nó-mi-nis tu- i, et líbe-ra nos.

V. 2 Facti sumus. Flexa: Dómine? †
2 Facti sumus oppróbrium vicínis nostris, * subsan-
nátio et illú-sio his qui in circúitu nostro sunt.

De eerste twee verzen geven we hier weer, maar in feite geeft het G.S. er vijf. Pas na ongeveer 400 ging men over tot de responsvorm. Dat wil zeggen: de schola zong de gehele psalm voor en voor het volk bleef dan een kort refrein over, dat als acclamatie na ieder vers van de schola gezongen werd. In dit geval is de tekst van het respons (antwoord) ontleend aan het eerste psalmvers; u ziet wederom twee psalmverzen:

Psalmus responsorius post VII lectionem C 2 g

Ps. 41

V. 1 Quemádmódum de-sí-de-rat cer- vus * ad fontes
a- quá-rum. R. De-sí-derat á-nima me- a ad te,
De- us.

2 Sitívit ánima mea ad Deum, Deum vivum: * quando
véniam et apparébo ante fáciem Dei? R. Desíderat.

1. De psalmodia directa

Het eerste gezang hierboven is een voorbeeld van de zogenoemde *psalmodia directa*, in de misliturgie *tractus* genoemd; dat wil zeggen: in één trek, in één streek afgezongen, in eerste instantie dus door het volk, later door de schola of zelfs door een solist. Hierdoor is het begrijpelijk dat het eenvoudig recitatief gedurende vele, vele jaren zich kon ontwikkelen tot een ingewikkeld melismatisch gezang. In de veertigdag-tijd draagt dat gezang de naam *tractus*, terwijl dat zelfde soort gezang in de Paasvigilie *canticum* heet. Zeven cantica tellen we in die viering en één ervan is *Sicut*

POST VII LECTIONEM

Ps. 41, 2, 3, 4

L 102

C 105

VIII
MBCKS

S

Īc-ut cēr- vus de-si- de-rat ad fontes
aqua-rum : i- ta de- si- de-rat ā-ni-ma
me- a ad te, De- us. V. Si- ti- vit ā-ni-ma
me- a ad De- um vi- vum : quādo
vé- ni- am, et appā- rē- bo āntē fá-
ci- ēm De- i me- i? V. Fū- ē- rūt
mi- hi lācrimae me- ae pānes di- e ac no-
cte, dūm dī- ci- tur mi- hi pēr singū- los di-
es : U- bi est De- us tu- us?

cervus (ps. 41; 2,3,4). Het is de laatste.

2. Zoals het hert de beekjes zoekt, zo zoekt mijn geest naar U, mijn God.
3. Mijn ziel heeft dorst naar God, de God die leeft, zal ik Hem ooit bereiken en zijn aanschijn zien?
4. Mijn tranen zijn mijn brood geworden dag en nacht, want aldoor vragen zij: "Waar is uw God?"

De tractus is van oorsprong het oudste propriumgezag uit de misliturgie; dat kunnen we, behalve aan de vorm (zoals hierboven beschreven) ook zien aan de modaliteit. Terwijl we de andere vijf propriumgezangen (introitus, graduale, alleluia, offertorium, communio) tegenkomen in alle modaliteiten, komen we de tractus alleen maar tegen in de tweede en de achtste modus. Een andere uitzondering vormt het graduale, hierbij treffen we geen enkel gezang in de zesde modus aan.

De tweede modus is van Gallische oorsprong, ontwikkeld vanuit de oermodus RE, terwijl de achtste modus zich ontwikkeld heeft uit de oermodus DO, die vooral in Rome in zwang was. De cantica van de Paasvigilie staan alle in de achtste modus. Deze twee modaliteiten hebben zich het eerst ontwikkeld en daarna geleidelijk de andere uit de drie oermodaliteiten: DO, RE en MI.

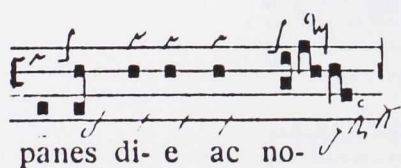
2. De oude DO-modaliteit

De oermodus DO is direct hoorbaar, wanneer we het canticum *Sicut cervus* beginnen te zingen. De genoteerde sol is dan die oude toon DO. Van daaruit stijgt de melodie naar fa. Deze toon wordt dan zó belangrijk, dat ze als het ware een tegenpool van de tonica DO wordt. Wij noemen die toon *dominant* en de oorspronkelijke basistoon *tonica*. Precies deze tweepoligheid is het belangrijkste element uit ons systeem van acht modaliteiten: de octoëchos, terwijl het bij de oermodaliteiten DO, RE en MI alleen gaat om de omspelingen van, en een bescheiden ontwikkeling vanuit die ene toon. De oorspronkelijke basistoon wordt nu in onze boeken niet als een do genoteerd, maar als een sol en dus is de dominant niet een fa maar een do. Zó kennen wij de achtste modus. Ik hanteer nu verder de notennamen zoals ze genoteerd zijn.

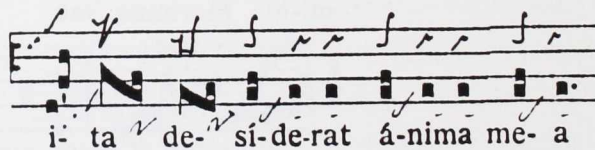
Welke tonen 'dragen' nu in feite de melodie van het canticum *Sicut cervus*?

We zullen tot de conclusie komen dat het er geen twee maar drie zijn: natuurlijk de zojuist beschreven sol en do, maar ook de si.

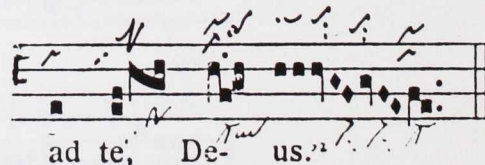
De *sol* als reciteertoon is waarneembaar bv. boven 'desiderat anima mea'.

De *do* als reciteertoon is waarneembaar bv. Boven 'panes die ac'

Bovendien heeft de *do*, zoals hierboven al verklaard, een typische dominantfunctie als melodische tegenpool van de *sol*, bv. In 'ad te Deus'.

De *si* als reciteertoon is in de kwadraatnotatie niet terug te vinden. Daar is hij opgetrokken tot *do*, omdat latere handschriften dat ook deden. In feite zou hij aanwezig moeten zijn (en zo reconstrueer ik hem nu ook) in: 'Sitivit anima' en ook in balk 6-7 'Fuerunt mihi lacrimae'.

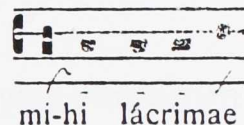

Hoe zien we dat?

De beide passages beginnen met een quilisma-scandicus. Einsiedeln² (E) noteert . ʃ

De laatste noot is een oriscus. Maar ná een oriscus volgt altijd een lagere toon.

Dat wordt in hetzelfde handschrift bevestigd door het gebruik van de tractulus-, drie maal, ná de quilisma-scandicus. Een tractulus gebruikt men nl. voor de relatief laagste toon ten opzichte van zijn omgeving. Kijken we naar voorbeeld 'Sitivit', dan zien we boven anima een virga genoteerd staan, ten teken dat de melodie weer stijgt.

Bij balk 6-7 'Fuerunt...' zien we hetzelfde gebeuren met nog een element erbij: Mihi heeft een virga-strata, ook wel een halvetoonspes genoemd, in dit geval si-do. Nu is de virga-strata de combinatie

van een virga + een oriscus, zodat mihi weer moet dalen. Als u over een Graduale Triplex beschikt, ziet u dat in het canticum *Cantemus* op pag. 186 ten overvloede, bij het weer omhoog gaan van de reciteertoon naar de *do*, nog een ʃ aan de virga is toegevoegd (pag. 187, balk 1: 'honorábo' en balk 3: 'cónterens), dat betekent: surgere=hoog!

Hoe weten we nu hoeyeel de reciteertoon daalt na de oriscus? Dat zien we in die handschriften die ook de melodie exact noteren. Eén van de oudste en betrouwbaarste is Beneventum³ (Bv). Het is één van de handschriften die op deze plaats een *si* noteert.

Voor de speurders onder u: er zijn nog meer afwijkingen te constateren in Bv. Hier volgt een lijstje:

- ad: een liquescent
- aquarum: een si
- desiderat: toevoeging van een la
- anima: si-do
- mea ad deum: het recitatief loopt door
- vivum: da laatste do is hier een si
- veniam: toevoeging van een la
- faciem: andere tekstplaatsing
- meae: de do is hier een si
- nocte: de laatste do is hier een si
- dicitur: toevoeging van de la plus een liquescent
- ubi est: andere tekstplaatsing
- Deus: fa-la-do in tegenstelling tot fa-la-si-do-re in de kwadraatnotatie
- tuus: de laatste toon vóór de pausa minima is een sol in tegenstelling tot een fa in de kwadraatnotatie.
- tuus: de laatste si is in Bv een do

Kae. **S**icut erat. uis

desi desat ad fenest aquae tum l ac de si

desat anima mte ad ac de us. Sicut uia anima

mte ad deum ui uum quando ueni am & apper te

te anae fac ciam de i mte. P ut tunc

michi laetitia mte pates die ac nox ac du

dicatur michi p singul of di es u bress de us

aus.

3. De psalmodische structuur

Ondanks de overvloedige ornamentatie is de psalmodische structuur in stand gebleven. De drie psalmverzen zijn goed herkenbaar door de midden- en eindcadensen.

	middencadens	eindcadens
vs. 2	aquarum	Deus
vs. 3	vivum	mei
vs. 4	nocte	tuus

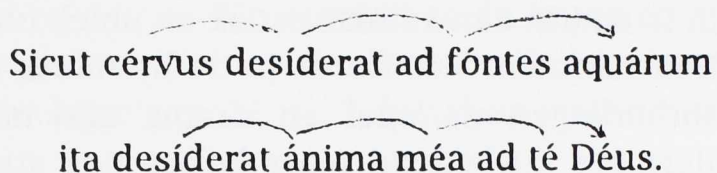
Bekijken we de drie verzen verder, dan zien we dat ze in wezen dezelfde opbouw hebben. Uitgaande van het middenvers (vs. 3), is het verschil met vs. 2 de intonatie en de verkorte vorm van dit vers, en vs. 4 komt overeen met het middenvers, op zijn

uitgebreide slotformule na.

4. Muziek en tekstbetekenis

Ondanks het feit, dat uit het bovenstaande blijkt, dat de tractus en de cantica niet op de eerste plaats gebouwd zijn op de betekenis van de tekst, maar als het ware een uitgerekte psalmodie laten zien, wil dat nog niet zeggen, dat er niet met zorg met de tekst is omgegaan.

Ik wil dat verduidelijken met een schema, dat poogt de melodisch-ritmische spanning uit te drukken van vs. 2:

Sicut cérvus desíderat ad fónates aquárum
ita desíderat ánima méa ad té Déús.

Prachtig loopt de melodische spanning van accent tot accent naar de twee eindaccenten die tevens de kenwoorden aanduiden: de *bron* voor het hert als beeld voor *God* voor mijn geest.

Juist dat als het ware met dezelfde formules 'componeren', steeds weer naar een andere tekst toe, juist dát fenomeen maakt de tractus in zijn algemeenheid tot een kunstwerk van de hoogste orde. Een tractus waarderen en genieten, daarvoor moet je hem zingen, veel zingen. ■

LITERATUUR:

- VALKESTIJN, DRS. J.: "Het Gregoriaans", deel II van: *De Lof Gods geef ik stem*. (Gooi en Sticht, Baarn, 1993)
TURCO, ALBERTO: *Het Gregoriaans, deel I en II*, vert. Dr. A.C. Vernooij (Ned. St. Gregoriusvereen. Utrecht, 1993)
FERETTI, DOM P., O.S.B.: *Esthétique Grégorienne*. (Abbaye Saint Pierre, Solesmes, 1938)
Graduale Triplex, (Solesmes, 1979)

NOTEN:

1. Graduale Simplex: Copyright by Libreria Editrice Vaticana 1975
2. Einsiedeln: codex 121 de la bibliothèque d'Einsiedeln (Xe-XIe siècle)
3. Beneventum: le codex VI:34 de la bibliothèque capitulaire de Bénévent (XIe-XIIe siècle)

1 Inleiding

In de middeleeuwen werd de kerstnacht in de kathedraal van Rouen in Noord-Frankrijk gevierd met een liturgische plechtigheid die bestond uit de Metten (met drie Nocturnen), het Officium Pastorum (het officie van de herders), de Nachtmis en de Lauden. Deze viering moet ongeveer drie uur geduurd hebben.

Het Officium Pastorum is daarin een karakteristiek en uniek onderdeel, ook al duurt het maar een kleine tien minuten. Het wordt in de literatuur gerekend tot de zgn. liturgische spelen. Aanduidingen als 'spel' en 'drama' zijn met betrekking tot het Officium Pastorum uitermate misleidend maar helaas nog steeds vrij gebruikelijk. Het is namelijk geen 'spel' in de moderne zin van het woord. Het is zelfs niet een soort intermezzo van de liturgische viering maar een onderdeel daarvan: het is zelf liturgie, zoals we hierna zullen laten zien.

Het Officium Pastorum uit Rouen is ons bekend uit een vijftal manuscripten: Montpellier ms. H 304, Parijs ms. lat. 904, Rouen ms. 384, Rouen ms. 382 en Parijs ms. lat. 1213.⁴ Van die manuscripten is bekend dat zij allemaal betrekking hebben op uitvoeringen in de kathedraal van Rouen. Gezamenlijk geven zij een beeld van een eeuwenlange traditie op één en dezelfde plaats.

In dit artikel beperken we ons tot Parijs ms. lat. 904 en Rouen ms. 384. Parijs ms. lat. 904 is een Graduale uit de 13de eeuw. Het bevat de volledige tekst met melodie-notaties. Rouen ms. 384 is een Ordinarium uit de 14de eeuw. Het bevat geen melodie-notatie en geeft van de tekst alleen de incipits en de caudae. Wel zijn in dit Ordinarium de rubrieken uitvoeriger dan in het Graduale. De twee manuscripten lopen wat betreft de ordo van het Officium volledig parallel. Daardoor vullen ze elkaar prachtig aan: ze geven de situatie weer zoals die in Rouen in de 13de eeuw al traditie was.

Wanneer we hierna spreken over het *Officium Pastorum*, dan bedoelen we de combinatie van de gegevens uit het Graduale van de 13de eeuw (Parijs ms. lat. 904) en het Ordinarium van de 14de eeuw (Rouen ms. 384).

2 De tekst van het *Officium Pastorum*

Hieronder volgt de tekst uit het Graduale van de 13de eeuw (Parijs ms. lat. 904) en de vertaling daarvan, daarna de tekst uit het Ordinarium van de 14de eeuw (Rouen ms. 384) met vertaling en tenslotte een beknopte toelichting op de tekst van het Ordinarium.

a. De tekst uit het Graduale

[fol. 11^v] In sancta nocte natiuitatis domini post te deum angelus assistet annunciet christum natum esse et hoc dicet.

Nolite timere ecce enim e- 5

In de heilige nacht van de geboorte van de Heer zal er na het *Te Deum* een engel klaarstaan, die zal verkondigen dat Christus is geboren en hij zal het volgende zingen:

Vreest niet, want zie, ik verkondig u een

uangelizo uobis gaudium
magnum quod erit omni
populo quia natus est uobis
hodie saluator mundi in ci-
uitate dauid et hoc uobis sig- 10
num inuenietis infan-tem pan-
nis inuolutum [fol. 12'] et
positum in presepio.

Hoc audientes vii pueri stantes
in alto loco dicant. 15

*Gloria in excelsis deo et in
terra pax hominibus bone vo-
luntatis*

Audientes pastores eant uersus
presepe. cantantes hoc. 20

R/. *Pax in terris nunciatur
in excelsis gloria
terra <coelo> federatur
mediante gracia 25
mediator homo deus
descendit in propria
ut ascendat homo reus
ad admissa gaudia.*

eya eya 30

*transeamus uideamus
uerbum hoc quod factum est
transeamus ut sciamus
quod <an>nunciatum est.*

V/ *In iudea puer uagit 35
puer salus populi
quo bellandum se presagit
uetus hospes seculi*

*accedamus accedamus
ad presepe domini 40
et dicamus
laus fecunde uirgini.*

Tunc pastores gradientur per
chorum in manibus baculos por-
tantes et cantantes usque ad 45
christi presepe.

V/ *transeamus usque bethleem
et uideamus hoc uerbum
quod factum est quod fecit*

vreugdevolle boodschap, die bestemd zal
zijn voor het hele volk: heden is voor u, in
de stad van David, de redder van de we-
reld geboren. En dit is voor u het teken: gij
zult een kind vinden, dat in doeken is
gewikkeld en dat in een kribbe is gelegd.

Zeven koorknapen staan op een hoge plaats
terwijl ze dit horen en ze zingen:

*Eer aan God in den hoge en op aarde vre-
de aan de mensen van goede wil.*

Als de herders dit horen, gaan ze naar de
kribbe, terwijl ze het volgende respons zin-
gen:

*Vrede op aarde wordt er verkon-
digd en eer in den hoge.*

*De aarde wordt verbonden met de hemel
door bemiddeling van de genade.*

*Als bemiddelaar, als mens
daalt God neer naar zijn eigendom
opdat kan opstijgen de schuldige mens
tot de vreugde die hem is toebedeeld.*

Eia, eia.

*Laten we doorlopen en gaan zien
dit woord dat werkelijkheid is geworden.
Laten we doorlopen opdat we beseffen
wat er verkondigd is.*

Vers: *In Judea huilt een kind,
het kind dat de redding is van het volk.
Met Hem te moeten strijden, dat voorvoelt
de ervvijand van ons geslacht.*

*Laten we snel gaan
naar de kribbe van de Heer
en lofprijzen
de vruchtbare Maagd.*

Dan lopen de herders door het koor terwijl ze
in hun handen stokken dragen en onderwijl
zingen ze tot aan de kribbe van Christus het
vers:

*Laten we naar Bethlehem gaan, en dit
woord gaan zien dat werkelijkheid is
geworden: datgene, wat de Heer heeft ge-*

Illis venientibus ii clerici in presepe cantent

V/ *Quem queritis in presepe pastores dicite.* 55

Pastores

R/. *Saluatorem christum dominum [fol. 12^v] infantem panis inuolutum secundum sermonem angelicum.* 60

Item obstetrices cortinam aperientes. puerum demonstrent dicentes.

V/ *Adest hic parvulus cum maria matre sua de quo dudum uaticinando ysayas dixerat propheta.* 65

Ostendant matrem pueri dicentes

Ecce uirgo concipiet et pariet filium et euntes dicite quia natus est. 70

Tunc saluent pastores uirginem ita dicentes

Salve, uirgo singularis uirgo manens deum paris ante secula generatum corde patris adoremus nunc creatum carne matris 80

V/ *Nos maria tua prece a peccati purga fece. nostri cursum incolatus sic dispone ut det sua frui natus uisione.* 85

Tunc uiso puero pastores adorent eum deinde uertant se ad chorum. dicentes.

Alleluia. alleluia. Iam uere scimus christum natum in terris de quo canite omnes cum propheta dicentes. 90

Als ze aankomen zingen de twee clerici in de 'stal' het vers:

Wie zoekt gij in de kribbe, herders, zeg het ons.

De herders (zingen) het respons:

De Redder, Christus de Heer: een kind dat in doeken is gewikkeld, volgens het woord van de engel.

Vervolgens openen de kraamvrouwen het gordijn en wijzen naar het kind, terwijl ze het vers zingen:

Hier is het kindje met Maria, zijn Moeder, (het kindje) over wie, lang geleden, de profeet Isaias in een voorspelling heeft gezegd:

Hier wijzen zij nadrukkelijk naar de Moeder van het Kind, terwijl ze zingen:

Zie, de maagd zal ontvangen en een zoon baren. Ga heen en zeg dat Hij is geboren.

Dan brengen de herders een eregroet aan de Maagd, terwijl ze zingen als volgt:

Gegroet, bijzondere Maagd: Maagd blijvend, baart Gij God Die vóór de eeuwen is voorgebracht uit het hart van de Vader.

Laten wij nu Hem aanbidden, Die geschapen is uit het vlees van de Moeder.

Vers: *Door Uw voorspraak, Maria, reinig ons van de smet der zonde. Bepaal de koers van ons tijdelijk verblijf zodanig, dat de Boreling zal geven, dat wij Zijn aanschouwing zullen genieten.*

Nadat de herders het Kind gezien hebben, aanbidden ze Het. Daarna wenden ze zich tot het koor, terwijl ze zingen:

Alleluia, alleluia! Nu weten we waarlijk, dat Christus geboren is op aarde. Zingt allen over Hem met de volgende woorden van de profeet:

Post ea statim incipiat missa.
et pastores regant chorum <...> 95

(Dan volgt een algemene rubriek m.b.t. de nachtmis; daarna de introïtus en het verdere proprium.)

b. De tekst uit het Ordinarium

[fol. 22'] Finito. *Te deum laudamus.* peragatur officium pastorum hoc modo secundum rothomagensem usum. Presepe sit paratum retro altare. et ymago 5 sancte marie. sit in eo posita.

In primis. quidam puer ante chorum in excelso in similitudinem angeli nativitatem Domini annuncians ad quinque canonicos 10 quindecim marcharum et librarum. uel ad eorum uicarios de .ij. sede Pastores intrantes per magnum hostium chori per medium chorum transeuntes. 15 tunicis et amictis indutos hunc versum ita dicens. *Nolite timere. ecce enim. usque. in presepio.*

¶ Sint plures pueri in uoltis ecclesie quasi angeli. qui alta 20 uoce incipiant. *Gloria in excelsis deo.* Et cantent usque. *Voluntatis.*

¶ Hoc audientes pastores. ad 25 locum in quo paratum est presepe accedant cantantes hunc versum. *Pax in terris.* [fol. 22'] totum.

Quod dum intrauerint. duo 30 presbyteri dalmatici de maiori sede quasi obstetrices qui ad presepe fuerint dicant. *Quem queritis. usque. dicite.*

Pastores respondeant. *Salua-* 35

Hierna begint aansluitend de mis en de herders leiden het koor.

Als het *Te Deum laudamus* beëindigd is, wordt het *Officium Pastorum* uitgevoerd op de volgende wijze, volgens het gebruik in Rouen. Er is een 'stal' in gereedheid gebracht achter het altaar en daarin is een beeld van de heilige Maria geplaatst.

Bij het begin bevindt zich een koorknaap vóór het koor op een hoge plaats en verkondigt als engel de geboorte van de Heer aan de vijf kanunniken van de vijftien marken en ponden óf aan hun plaatsvervangers van de tweede plaats.

De herders komen binnen door de hoofdingang van het priesterkoor en lopen midden door het koor.

Ze zijn gekleed in tunica en amict. (De koorknaap) zingt het volgende vers aldus: *Nolite timere. ecce enim tot en met in presepio.*

Er bevinden zich een aantal koorknappen in de gewelven van de kerk, zogezegd de engelen, die met luide stem inzetten: *Gloria in excelsis Deo.* En ze zingen tot en met *voluntatis.*

Als de herders dit horen, gaan ze naar de plaats waar de 'stal' in gereedheid is gebracht, terwijl ze het volgende vers helemaal zingen: *Pax in terris.*

Als ze die (plaats) binnengekomen zijn, zingen twee priesters met de dalmatiek aan en van de hogere plaats, zogezegd de vrouwen, die bij de 'stal' zijn: *Quem queritis tot en met dicite.*

De herders antwoorden: *Salvatorem Christum tot en met angelicum.*

toem christum. usque. angeli- cum. (sic)

¶ Item obstetrices cortinam aperientes puerum demonstrent. dicentes. *Adest hic paruulus.* 40 *usque. ysayas dixerat propheta.*

¶ Hic ostendant matrem pueri dicentes. *Ecce uirgo. usque quia natus est.*

¶ Tunc eo uiso inclinatis 45 *ceruicibus adorent puerum et saluent dicentes. Salue uirgo singularis. usque. frui natus uisione.*

Deinde uertant se ad chorum 50 *redeuntes et dicentes. ¶ Alleluia alleluia. iam uere scimus. usque. cum propheta dicentes.*

¶ Hoc finito incipiatur missa. et pastores regant chorum Do- 55 *minus archiepiscopus si presens fuerit cantet missam.*⁵ *Officium. Dominus dixit ad me.*

(Hierna volgt de verdere ordo van de nachtmis.)

60

Vervolgens openen de vroedvrouwen het gordijn en wijzen naar het Kind, terwijl ze zingen: *Adest hic paruulus* tot en met *Isaias dixerat propheta.*

Hier wijzen zij nadrukkelijk naar de Moeder van het Kind, terwijl ze zingen: *Ecce Virgo* tot en met *quia natus est.*

Dan, als ze dat (Kind) gezien hebben, aanbidden zij Het en zij brengen met gebogen hoofd (lett.: nek) een eregroet (aan de Moeder), terwijl ze zingen: *Salve, Virgo singularis* tot en met *frui natus uisione.*

Daarna wenden zij zich tot het koor, terwijl ze teruggaan en zeggen: *Alleluia, alleluia! Iam vere scimus* tot en met *cum propheta dicentes.*

Als dit beëindigd is, begint de mis en de herders leiden het koor. De heer aartsbischop zingt de mis, als hij aanwezig is. Introitus: *Dominus dixit ad me.*

c. Toelichting bij de tekst van het Ordinarium

De naam *Officium Pastorum* is aan dit manuscript ontleend (re 2-3).

De *canonici quindecim marcharum et librarum* (de kannuniken van de 15 marken en 15 ponden) (re 11-12) zijn geestelijken die in persoonlijke dienst van de bisschop staan. Maar ze horen geenszins bij de 'echte' kanunniken en worden dan ook *minores canonici* (de mindere kanunniken) genoemd. Hun inkomsten bestaan o.a. uit de 15 marken en 15 ponden. Dat zijn jaargelden.⁶ Uit de ordo van de nachtmis blijkt, dat zij de collecte (inzameling van geld en/of goederen) verzorgen en dat zij de opbrengst daarvan onder elkaar mogen verdelen.

Het Ordinarium maakt onderscheid tussen *de secunda sede* (re 13) en *de maiori sede* (re 31-32). De clerici hebben hun plaats in de kanunnikenbanken naargelang hun positie in de clericale hiërarchie. De hogere geestelijkheid zit op de achterste (hogere) rijen, de lagere op de voorste (lagere) rijen.⁷

3 De montage van het *Officium Pastorum*

Het *Officium Pastorum* is opgebouwd uit een aantal delen die qua ouderdom aanzienlijk verschillen. Het oudste deel is de kersttroop *Quem quaeritis in presepe* (Grad. re 54-72 + 90-93). De oudste overgeleverde bron daarvan dateert uit het einde

van de 10de eeuw.⁸ De troop gaat daarin onmiddellijk vooraf aan de introïtus van de dagmis: *Puer natus est*. De tekst van de troop in het *Officium Pastorum* is exact gelijk aan de tekst in de genoemde oudste bron van deze troop maar hij wordt in het *Officium Pastorum* onderbroken door *Salve, Virgo* (Grad. re 75 vv.) en gevolgd door de introïtus van de nachtmis: *Dominus dixit* en niet door *Puer natus est*. De troop is dus verplaatst. De factoren die deze verplaatsing hebben veroorzaakt, laten we hier buiten beschouwing.

Tabel 1: De montage van het *Officium Pastorum*

Troop (10de eeuw)	eerste uitbreiding (12de eeuw)	tweede uitbreiding (13de eeuw)
	<i>Nolite timere</i> <i>Gloria in excelsis</i> <i>Transeamus</i>	
		<i>Pax in terris</i>
<i>Quem quaeritis</i> <i>Salvatorem</i> <i>Adest hic</i> <i>Ecce Virgo</i> <i>Alleluia, Alleluia.</i> <i>Iam vere</i>		
		<i>Salve, Virgo</i>

Op deze nieuwe plaats krijgt de troop een eerste uitbreiding met *Nolite timere* (Grad. re 5-13), *Gloria in excelsis* (Grad. re 16-18) en *Transeamus* (Grad. re 47-50). De oudste bron van deze uitbreiding is het al eerder genoemde manuscript Montpellier H 304, dat dateert uit de 12de eeuw. In het *Officium Pastorum* (13de eeuw) is een tweede uitbreiding toegevoegd. Die bestaat uit *Pax in terris* (Grad. re 22 vv.), geplaatst tussen *Gloria in excelsis* en *Transeamus* en het al genoemde *Salve, Virgo*, dat geïnterpoleerd is in de troop.

Het *Officium Pastorum* is dus niet een schepping door één persoon op één bepaald moment maar het resultaat van een eeuwenlange ontwikkeling. Het is een montage van elementen waarvan de ouderdom meer dan 300 jaar uiteenloopt. Maar de volgorde van de onderdelen wordt niet bepaald door hun ouderdom. Dat blijkt m.n. uit de plaats in het geheel van *Pax in terris* en *Salve, Virgo*. Tabel 1 geeft een samenvattend overzicht.

4 De uitvoering *Circa altare*

a. Inleiding

De vraag is nu, of het *Officium Pastorum* niet alleen de 10de-eeuwse tekst van de troop *Quem quaeritis in presepe* maar ook een al bestaande wijze van uitvoering heeft overgenomen. Deze kersttroop is bekend uit een aantal manuscripten. De meeste daarvan zijn Troparia. Daarin staan meestal geen interne rubrieken, d.w.z. rubrieken die iets zeggen over de wijze waarop de troop werd uitgevoerd. Een uitzondering op deze regel is een Troparium uit Novalesa. Hierin heeft de troop *Quem quaeritis in presepe* de volgende interne rubrieken:⁹

In natiuitate Domini ad missam sint parati duo diaconi induti dalmaticis retro altare dicentes:

Quem queritis <...>

Respondeant duo cantores in choro versus: *Saluatorem Christum <...>*

Item diaconi versus: *Adest hic <...>*

Tunc cantor dicat excelsa voce: *Alleluia! Alleluia! Iam vere <...>*

Puer natus est <...>

We zien dat de troop niet responsoriaal of antifonaal wordt gezongen door het koor maar in beurtzang tussen twee diakens die zich achter het altaar bevinden en twee zangers die in het priesterkoor (*in choro*) staan, terwijl de slotzin door de cantor wordt gezongen. Het is aannemelijk dat die op de voor hem gebruikelijke plaats staat, evenals het koor dat na de troop - naar we mogen aannemen - de introïtus op de gebruikelijke wijze zingt. Een dergelijke uitvoering zullen we aanduiden met de naam *Circa altare*, omdat het altaar daarin als centrum fungeert.

Deze wijze van uitvoering is niet exclusief voor de troop *Quem quaeritis in presepe* maar komt ook bij diverse andere tropen voor. De rubrieken laten in essentie allemaal een zelfde wijze van uitvoering zien. Daarbij blijkt dat de rubrieken van twee verschillende tropen binnen één manuscript soms bijna woordelijk gelijk zijn. Een voorbeeld daarvan geeft tabel 2. De paastroop *Quem quaeritis in sepulchro* en de kersttroop *Quem quaeritis in presepe* komen in het vervolg gedetailleerd aan de orde. De teksten daarvan staan eveneens in tabel 2.

Tabel 2: Overeenkomstige rubrieken bij twee verschillende tropen naar een 14e-eeuws Processionale (Vich, Bibl. Cap. 118).¹⁰

De paastroop <i>Quem quaeritis in sepulchro</i>		De kersttroop <i>Quem quaeritis in presepe</i>
Ad missam sint .iiij. cantores in coro qui incipiant officium. Set primo ueniant ad altare. Et duo illorum abscondant se retro altare. Et alii duo manent ante altare. Et diachonus ueniat cum baculo pastoralis, si prelatus est presens, ad altare et stet in dextro cornu altaris et alta uoce dicat, <i>Ora est psallite</i> totum (?): <i>Ora est, psallite; iubet dominus canere; eya dicite.</i> Finito isto versu, illi qui sunt ante altare respondeant, <i>Ubi est Christus</i>: <i>Ubi est Christus, meus Dominus et filius excelsus? Eamus uidere sepulcrum.</i>		Ad missam sint .iiij. cantores in coro qui incipiant officium ad missam. Set primo ueniant ad altare. Et diachonus incipiat in cornu altaris dextro, <i>Ora est psallite</i>. Et duo illorum abscondant se retro altare. Et alii duo veniant ante altare. Et illi qui sunt retro altare incipiant, scilicet, tropus <i>Quem queritis in presepe</i>. <i>Ora est, psallite; iubet dominus canere, eya dicite.</i>
Finito isto versu, illi qui sunt retro altare respondeant uersum sequentem cantando <i>Quem queritis</i>: <i>Quem queritis in sepulcro, o Christicole?</i>	(1)	Dicant alii qui sunt retro altare: <i>Quem queritis in presepe, pastores, dicite?</i>
Et alii respondeant: <i>Ihesum Nazarenum crucifixum, o celicole.</i>	(2)	Respondeant illi qui sunt coram altare: <i>Saluatorem Christum Dominum, infantem pannis inuolutum secundum sermonem angelicum.</i>
Et dum cantatur iste versus, illi qui sunt retro altare reueniant ad altare et stet unus illorum in dextro cornu et alius in sinistro, et leuent pallium altaris dicendo uersum: <i>Non est hic, surrexit sicut predixerat, ite nunciate quia surrexit dicentes:</i>	(3)	Illi qui sunt retro altare ueniant ad altare, et stet unus in dextro cornu altaris et alius in sinistro, et leuent pallium altaris dicendo uersum, <i>Adest hic</i>. <i>Adest hic paruulus cum Maria matre sua, de qua dudum vatizinando Ysayas dixerat propheta: Ecce uirgo concipiet et pariet filium; et nunc euntes dicite quia natus est.</i>

Finito uersiculo, alii debent se girare uersus eorum et cantare versum, scilicet, <i>Alleluya! Ad sepulchrum residens angelus nunciat resurrexisse Christum.</i> Dum iste versus cantatur, alii duo ascendant eorum. Et finito isto versu, totus chorus dicat istum versum <i>Ecce completum est <illud quod olim ipse per prophetam dixerat, ad Patrem taliter inquit>:.</i>	(4)	Finitis versibus, alii duo girent se ad populum dicentes versum: <i>Alleluya, alleluya! Iam uere scimus Christum natum in terris, de quo canite omnes cum propheta, dicentes:</i>
Quibus finitis omnes cantores incipiant submissa uoce officium, <i>Resurrexi.</i>		<i>Puer natus est.</i>

b. Inhoud en structuur van de tekst van de kersttroop en de paastroop

Omdat er sprake is van inhoudelijk verschillende teksten met in hoofdlijnen dezelfde rubrieken, is het van belang om na te gaan in hoeverre er ook voor de teksten sprake is van een gemeenschappelijke inhoud.¹¹

De tekst van de paastroop *Quem quaeritis in sepulchro* is als volgt te parafraseren. Christenen (*chresticole*)¹² zoeken de gekruisigde Jezus. Er is een plaats (*sepulchrum*) die met een zichtbaar teken (*non est hic*: het lege graf) getuigt van de verrijzenis. Engelen (*celicole*) zijn op die plaats aanwezig. Ze geven aan het teken (*non est hic*) de inhoud (*surrexit*), openbaren daarmee de verrijzenis en bevestigen deze door erop te wijzen dat daarmee een voorspelling van Christus zelf in vervulling is gegaan (*sicut predixerat*). Ze geven opdracht aan de christenen om getuigenis te gaan afleggen. De christenen geven uiting aan hun vreugde (*Alleluya*), voeren de opdracht uit en bevestigen hun getuigenis door op hun beurt een andere voorspelling te memoreren. De tekst van de kersttroop *Quem quaeritis in presepe* kan als volgt geparafraseerd worden. De herders (*pastores*) zoeken de Verlosser (*Saluatorem*). Er is een plaats (*presepe*) die met een zichtbaar teken (*infantem pannis inuolutum*) getuigt van de geboorte van de Verlosser. Engelen hebben al tevoren aan de herders de relatie tussen zichtbaar teken en de betekenis daarvan (*Saluatorem*) duidelijk gemaakt (*secundum sermonem angelicum*). Een of meer niet aangeduide personen zijn bij de kribbe aanwezig. Ze verwoorden de openbaring van de door de engel verkondigde geboorte van de Verlosser door te zeggen dat het zichtbaar teken daarvan ter plaatse aanwezig is (*adest hic paruulus*). Ze bevestigen dat door erop te wijzen dat daarmee de voorspelling van Isaias in vervulling is gegaan (*de qua* tot en met *filius*). Ze geven opdracht aan de herders om getuigenis te gaan afleggen. De herders geven uiting aan hun vreugde (*Alleluya*) en voeren die opdracht uit. Ze bevestigen hun overtuigd-zijn door op hun beurt een andere voorspelling te memoreren. Ze roepen de aanwezigen (*omnes*) op, om de geboorte van de Verlosser te bezingen met de woorden van die voorspelling.

De inhoud van deze tropen is gebaseerd op het paasverhaal, c.q. het kerstverhaal uit de Vulgaat, maar de tropenteksten zijn in het Evangelie niet letterlijk terug te vinden. Ze zijn veel beknopter dan de betreffende evangelieteksten en veronderstellen, dat datgene waar ze betrekking op hebben al bekend is. Alleen voor wie het kerstverhaal al kent, is het b.v. duidelijk waarop de zinsnede uit de kersttroop: *secundum sermonem angelicum* (volgens het woord van de engel) betrekking heeft.

De feiten uit de heilsgeschiedenis en de actualiteit van de liturgische viering ervan blijken in de tropenteksten samen te vallen: de *chresticole* (christenen uit het heden) bezoeken het graf van de verrezen Christus (uit het verleden) en de *pastores* (uit het verleden van het Evangelie) roepen de aanwezigen (in het heden) op tot het zingen van *Puer natus est*. Bovendien wordt er grote nadruk gelegd op voorspellingen en zijn allebei de tropen introducties op een introïtus waarin de letterlijke tekst van een voorspelling gezongen wordt.

Blijkbaar geldt niet de volgorde en de causaliteit van het chronologisch tijdsbegrip maar is er een samenval van een feit uit de heilsgeschiedenis met de voorspelling en de viering ervan.¹³ De ervaring van deze samenval is een karakteristiek kenmerk van een liturgische viering. Ook de plaats waar het feit uit de heilsgeschiedenis is gebeurd en de plaats van de viering ervan worden ervaren als te zijn samengevallen.¹⁴

Vanuit deze optiek kunnen we de inhoud van beide tropen omschrijven als volgt.

- [a] Er is een plaats waar het Goddelijke zich openbaart door een zichtbaar teken van een geloofswaarheid. De betreffende geloofswaarheid wordt gespecificeerd door het noemen van het teken, van de plaats waar dat teken zich bevindt en van de betekenis van dat teken.
- [b] In beide tropen leggen de engelen de relatie tussen teken en betekenis en openbaren daarmee de betreffende geloofswaarheid. Ze fungeren daarmee als representanten van het Goddelijke. Ook de personen die de herders bij de kribbe te woord staan fungeren als intermediair tussen God en mens: ze bevestigen de boodschap van de engel en leggen de relatie met de voorspelling ervan. Ook geven ze de opdracht tot getuigenis, zoals de engelen dat doen in de paastroop.
- [c] De *chresticole* vertegenwoordigen de gelovige gemeenschap als zoekenden en als getuigen. Zij geven gevolg aan de opdracht van de *celicole* om terug te gaan naar de gelovige gemeenschap om daar getuigenis af te leggen. De herders hebben dezelfde functie: ze zijn eveneens zoekenden en getuigen, krijgen dezelfde opdracht als de *celicole* en voeren die eveneens uit.

De kerninhoud van beide tropen is het tegenwoordig stellen van een gebeurtenis uit de heilsgeschiedenis door middel van drie hoofdfuncties: [a] plaats van het Goddelijke, [b] representant van het Goddelijke en [c] vertegenwoordiger van de gelovige gemeenschap.

Structureel kunnen de tropen verdeeld worden in vier segmenten die ieder de kenmerken hebben van een actualiseerbare spreektekst: ze staan in de direkte rede en bevatten aansprekingen, imperatieven en presensvormen van werkwoorden. Onderling vertonen ze de volgende structurele samenhang. Ze bestaan uit twee delen. Het

eerste deel omvat de eerste drie segmenten. Die vormen een dialoog tussen de sprekers A en B met de volgende verdeling: A zegt segment (1),¹⁵ B antwoordt met segment (2), A zegt segment (3). Het tweede deel bestaat uit segment (4) en wordt gezegd door B. Het is niet gericht tot A en hoort dus niet meer bij de dialoog. Het is een monoloog waarvan de kersttroop vermeldt dat hij is gericht tot alle aanwezigen (*omnes*); op grond van de liturgische context van de paastroop kunnen we stellen, dat voor segment (4) van die troop hetzelfde geldt.

Door deze structuur en de genoemde spreektekstkenmerken, is het geheel bij uitstek geschikt om geactualiseerd te worden zoals dat in het alledaagse taalgebruik ook gebeurt, nl. als een taalhandeling; dat houdt o.a. in dat een vraag feitelijk wordt beantwoord en dat een imperatief daadwerkelijk wordt gevolgd door de uitvoering van de gegeven opdracht.¹⁶

De hierboven genoemde hoofdfuncties kunnen als volgt in deze structuur geïntegreerd worden. Het eerste deel, de dialoog, wordt uitgevoerd bij de plaats waar het Goddelijke zich openbaart (functie [a]) door de representant van het Goddelijke (= spreker A; functie [b]) en de vertegenwoordiger van de gelovige gemeenschap (= spreker B; functie [c]). Het tweede deel, de monoloog, wordt gezegd door de vertegenwoordiger van de gelovige gemeenschap ten overstaan van die gemeenschap. De tropenteksten bezitten dus de benodigde eigenschappen om ze te kunnen actualiseren als een taalhandeling. Vindt een dergelijke actualisatie plaats, dan wordt de kerninhoud, het tegenwoordig stellen van een gebeurtenis uit de heilsgeschiedenis, de facto ook visueel-ruimtelijk gerealiseerd.

c. De rubrieken

De rubrieken kunnen als volgt samengevat worden. Ze verdelen de tekst van de troop in vier delen. Die delen worden door clerici in beurtzang gezongen (twee 'partijen': A en B). Daarbij is het altaar is het centrum van het gebeuren.

A bevindt zich in de onmiddellijke nabijheid van het altaar; meestal erachter (*retro/ post/ ad/ circa altare*), soms ervoor (*ante altare versus ad chorum*) maar steeds met het gelaat in de richting van B en het koor. Meestal wordt aangegeven dat A één of twee personen zijn. In een paar manuscripten is hun aantal niet gespecificeerd.

B staat tijdens de dialoog eveneens in de nabijheid van het altaar maar nooit erachter. Ongeveer de helft van de manuscripten zegt expliciet dat B minder dicht bij het altaar staat dan A (*in medio chori/ in choro*). B staat tijdens de dialoog met het gelaat in de richting van A, dus met de rug naar het koor. Meestal wordt aangegeven dat het twee personen zijn. In een paar gevallen is het er één en in enkele manuscripten wordt hun aantal niet gespecificeerd.

De grens tussen de dialoog en de slottekst wordt in tweederde van de gevallen gemarkeerd door de vermelding dat B zich wendt tot het koor of naar het koor toe loopt.¹⁷

In ongeveer de helft van de manuscripten wordt de clericale rang van de uitvoerenden vermeld. In die gevallen is de rang van A hoger dan die van B. Van B wordt nergens de kleding expliciet vermeld. Van A gebeurt dat in de helft van de manu-

scripten. Er is daarbij o.a. vermelding van de kleding die bij de clericale rang past of een aanduiding als: *sacerdos albe veste indutus*.

d. Conclusies

Vergelijken we de gegevens uit de rubrieken met de gegevens uit de tekst, dan kunnen we de volgende conclusies trekken.

De rubrieken abstraheren van de historische stal en het historisch graf: alleen hun functie (plaats waar de Godheid zich openbaart door een zichtbaar teken) wordt door het altaar tegenwoordig gesteld. Door deze functie is het altaar het centrum van het gebeuren. In de meeste manuscripten wordt in de rubrieken ook geabstraheerd van het zichtbaar teken. Een uitzondering daarop vormen de rubrieken in een drietal manuscripten uit Vich (Catalonië): de clerici die achter het altaar staan, komen naar voren, gaan aan weerszijden van het altaar staan en tillen het altaarkleed op tijdens het zingen van segment (3): *Non est hic*, resp. *Adest hic*. Zie tabel 2 voor de tekst van de betreffende rubriek.

De rubrieken abstraheren eveneens van de historisch-bijbelse figuren: niet die figuren zelf maar alleen hun functie in het gebeuren wordt tegenwoordig gesteld. De 'hogere' functie (representant van het Goddelijke) krijgt gestalte doordat de betreffende clerici dicht bij het altaar staan en de kleding dragen van een clericale rang die hoger is als die van de 'lagere' functie (vertegenwoordiger van de gelovige gemeenschap). Die laatsten staan minder dicht bij het altaar.

De tweeledige functie van de vertegenwoordigers van de gelovige gemeenschap wordt zichtbaar gemaakt doordat de betreffende clerici als getuigen met het gelaat naar het altaar staan en zich vervolgens omkeren en met het gelaat naar het koor getuigenis afleggen.

Het bovenstaande laat zich samenvatten in een choreografisch schema:

dialogoog:	B O>	■ <O A
monoloog:	<--- <O B	■ <O A

Deze wijze van uitvoering abstraheert (met Vich als uitzondering) volledig van de concreet-historische aspecten: er zijn geen herders te zien, geen engelen, geen graf, geen kribbe. Er is niets te zien als de plaatsen van de hoofdfuncties in de liturgische ruimte. Maar juist door die schikking wordt hun onderlinge relatie duidelijk: de kerninhoud krijgt letterlijk gestalte doordat hij wordt geprojecteerd in de ruimte.

5 De troop en zijn uitbreidingen: het *Officium Pastorum*

a. De tekst van het *Officium Pastorum*

De troop *Quem quaeritis in presepe* krijgt een eerste uitbreiding met *Nolite timere*, *Gloria in excelsis* en *Transeamus* (zie § 3). De tekst van *Nolite timere* komt elders in de liturgie niet voor, afgezien van het evangelie van de Nachtmis. Hij moet dan ook wel rechtstreeks ontleend zijn aan Lukas 2, vs. 10-12, waarmee hij nagenoeg woor-

delijk overeenkomt. De engel verkondigt de Heilsgebeurtenis van de geboorte van de Verlosser door het noemen van het zichtbare teken: *Inuenietis infantem* enz. en de betekenis daarvan: *Salvator mundi*. *Gloria in excelsis* is een antifoon uit de Laudens van Kerstmis, maar heeft daarvan niet de melodie. De tekst van *Transeamus* komt eveneens elders in de liturgie niet voor. Hij is met een kleine toevoeging overgenomen van Lukas 2, vs. 15. Ook de rubrieken van deze eerste uitbreiding laten zien, dat het verhaal uit Lukas 2 op de voet is gevolgd. Deze uitbreiding is een uitwerking van twee elementen die in het evangelie worden vermeld en die al min of meer in de troop aanwezig zijn. Naar de verkondiging door de engel wordt in de troop verwezen (*secundum sermonem angelicum*) en de vraag *quem quaeritis* impliceert dat een 'op weg zijn naar' heeft plaatsgevonden.

De tweede uitbreiding bestaat uit *Pax in terris* en *Salve, Virgo*. Die komen nergens anders in de liturgische bronnen voor en maken daardoor het *Officium Pastorum* tot een uniek geheel.

Pax in terris is een metrisch gedicht dat bestaat uit vijf vierregelige strofen op rijm. Het is geplaatst tussen *Gloria in excelsis* en *Transeamus* en is tekstueel nauw verbonden met die twee. De eerste strofe sluit aan op het voorafgaande *Gloria in excelsis* door daarvan een aantal woorden te gebruiken maar dan in een omkering, waardoor de klemtoonstructuur van de woorden gaat passen in het metrisch schema: *Gloria in excelsis* [...] *in terra pax* wordt: *pax in terris* [...] *in excelsis gloria*. De derde strofe neemt een aantal woorden over uit *Transeamus* met ook hier een omkering (*hoc verbum* wordt *verbum hoc*) die ervoor zorgt dat de woorden in het metrisch schema passen.

De eerste twee strofen zijn een meditatieve uitwerking van het thema van de Verlossing. Door het frequent gebruik van tegenstellingen wordt de nadruk gelegd op het onbegrijpelijke, het mysterie. Dat wordt nog versterkt door chiasmen te verwerken: de tegenstellingen worden als woordparen in spiegelbeeld tegenover elkaar gezet: *pax in terris* - *in excelsis gloria* en *deus descendit* - *ascendit homo*. Bij de analyse van de tekst van de troop hebben we geconstateerd dat voorspelling, feit en viering samenvallen. Hier wordt uitdrukkelijk een vierde element toegevoegd: de voltooiing van het Heilsplan (*admissa gaudia*). Die zal plaatsvinden dank zij het feit dat God door zijn menswording bemiddelaar (*mediator*) is. Het gebruik van presensvormen benadrukt ook hier - zoals in de troop - de liturgische ervaring van samenval van het feit uit de heilsgeschiedenis en de viering ervan.

Deze ervaring wordt gevolgd door uitroepen van vreugde (*eya*) en het in de derde strofe geuite verlangen om aanwezig te zijn bij het pasgeboren Kind. Dat verlangen wordt uitgedrukt met maar liefst vier adhortatieven in één strofe.

De vierde en vijfde strofe preluderen op die ontmoeting bij de kribbe. Terwijl de eerste twee strofen de moeilijk te bevatten betekenis van het mysterie van de menswording behandelen, hebben de laatste twee strofen op heel concrete wijze (*In Judea puer vagit*) (in Judea huult een kind) het zichtbare teken ervan tot thema. De laatste strofe maant met een dubbele adhortatief tot spoed en loopt met de slotregel al vooruit op die ontmoeting (i.c. op de eerste strofe van *Salve, Virgo*).

Uit het voorafgaande blijkt een cyclische structuur: de eerste twee strofen hebben de

betekenis van de menswording tot thema, de laatste twee het zichtbaar teken ervan. De derde strofe vormt daartussen de verbinding (*transeamus ut sciamus*).

Salve, Virgo is een metrisch gedicht dat bestaat uit twee zesregelige strofen. Het is geplaatst na het dialoogdeel van de troop en is een voortzetting van de ontmoeting met Moeder en Kind. De eerste strofe begint met een eerbetoon aan Maria waarbij de nadruk wordt gelegd op het mysterie van haar maagdelijk moederschap. Daarna volgt de aanbidding van het Kind. De tweede strofe is een gebed tot Maria als *Middeles*. Het geheel is vooral door de aanbidding en het gebed uitgesproken liturgisch van karakter.

We kunnen concluderen dat de tekst van de eerste uitbreiding een verdere uitwerking is van de inhoud van de troop. Door de tweede uitbreiding wordt de actuele liturgische beleving sterk benadrukt, waardoor het al aanwezige liturgische karakter van het geheel nog wordt versterkt.

b. De rubrieken van het *Officium Pastorum*

In de rubrieken vinden we de kenmerken van de uitvoering *circa altare* grotendeels terug.

De personen bij de 'stal' worden in de rubrieken weliswaar *obstetrices* (vroedvrouwen) genoemd maar van fysische aspecten daarvan is in de uitvoering niets zichtbaar. Hun functie (representant van het Goddelijke) krijgt gestalte door hun plaats vlak bij de 'stal', hun clericale rang en hun kleding (dalmatiek: het bovenkleed van de diaken).

De *pastores* zijn clerici, gekleed in tunica (het bovenkleed van de subdiaken).¹⁸ Hun functie (vertegenwoordiger van de gelovige gemeenschap) wordt verder aangegeven door hun plaatsen en hun verplaatsingen in de ruimte. Die zijn voor wat betreft de uitvoering van de troop hetzelfde als in de uitvoering *circa altare*. Tijdens de verschijning van de engelen bevinden de *pastores* zich in het middenschip.¹⁹ Ze bevinden zich dus temidden van de gemeenschap en gaan vandaaruit op zoek naar het zichtbaar teken. Ook hier dus een ruimtelijke projectie van hun functie.

Van de engelen wordt de kleding niet vermeld²⁰ maar wel dat ze zich op een plaats hoog in de kerk bevinden: ook hier weer een ruimtelijke projectie van hun functie.

De functie 'plaats waar de Godheid zich openbaart' is niet het altaar maar een 'stal' achter het altaar. De rubrieken geven ons weinig concrete informatie maar we stellen ons het volgende voor. Tegen de achterzijde van het altaar is een verhoog geplaatst - minstens even hoog als het altaar - waarop een beeld staat van Maria met Kind. De inleidende rubriek noemt alleen Maria, maar het moet wel een beeld zijn van Maria met Kind, omdat verderop staat dat de 'obstetrices' het Kind aanwijzen (Ord. re 38-39). Het beeld is aan het oog onttrokken door een gordijn. Aan weerszijden van dat verhoog met beeld staan de 'obstetrices'. Die staan dus achter het altaar. Zie fig. 1.

Deze 'oplossing' is niet in strijd met de gegevens uit de rubrieken ²¹ en blijft heel dicht bij de uitvoering *circa altare* doordat beeld en altaar - zeker vanuit de kerk gezien - a.h.w. één geheel vormen.

Het beeld van Moeder en Kind en de gebaren en handelingen bij de 'presepe' maken zichtbaar wat we bij de tekstanalyse van *Pax in terris* en *Salve, Virgo* al gezien hebben: het *Officium pastorum* straalt wat meer warmte en emotionaliteit uit dan de uitvoering *circa altare* van de tropen.

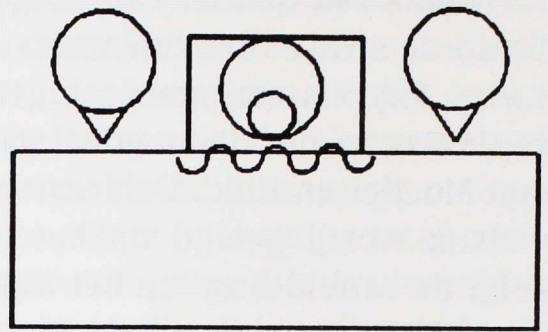

Fig. 1: *Presepe retro altare*.

c. Slot

In het voorafgaande hebben we duidelijk willen maken, dat het *Officium Pastorum* in de liturgie zijn wortels heeft en zelf liturgie is. Er zijn geen indicaties gevonden die de benaming 'spel' of 'drama' zouden kunnen rechtvaardigen. Het is gebleken dat onderzoek naar de liturgische traditie die aan een dergelijk *Officium* ten grondslag ligt, een onmisbare basis is voor een juiste interpretatie van tekst en rubrieken. Maar dat daarmee nog lang niet alle vragen zijn beantwoord, zal duidelijk zijn. ■

NOTEN:

4. MONTPELLIER, Bibl. de la Faculté de Médecine, ms. H 304, *Miscellanea ecclesiastica*, 12de eeuw, fol. 41^r-41^v; PARIJS, Bibl. Nat., ms. lat. 904, *Graduale* uit Rouen, 13de eeuw, fol. 11^v-14^r (met melodienotaties); ROUEN, Bibl. de la Ville, ms. 384 (olim Y. 110), *Ordinarium* uit de kathedraal van Rouen, 14de eeuw, fol. 22^r-23^v; ROUEN, Bibl. de la Ville, ms. 382 (olim Y. 108), *Ordinarium* uit Rouen, 15de eeuw, fol. 23^r-23^v en PARIJS, Bibl. Nat., ms. lat. 1213, *Ordinarium* uit Rouen, 15de eeuw, pp. 17-18.

De tekst van het *Officium Pastorum* uit alle genoemde manuscripten is uitgegeven in Young (1933), dl. II. Edities met muzieknootatie (Parijs ms. lat. 904) zijn te vinden in De Coussemaker (1860), Ward (z.j.), Nijssen (1941), Smoldon (1967) en Collins (1976). MONTPELLIER, Bibl. de la Faculté de Médecine, ms. H 304, *Miscellanea ecclesiastica*, 12de eeuw, fol. 41^r-41^v; PARIJS, Bibl. Nat., ms. lat. 904, *Graduale* uit Rouen, 13de eeuw, fol. 11^v-14^r (met melodienotaties); ROUEN, Bibl. de la Ville, ms. 384 (olim Y. 110), *Ordinarium* uit de kathedraal van Rouen, 14de eeuw, fol. 22^r-23^v; ROUEN, Bibl. de la Ville, ms. 382 (olim Y. 108), *Ordinarium* uit Rouen, 15de eeuw, fol. 23^r-23^v en PARIJS, Bibl. Nat., ms. lat. 1213, *Ordinarium* uit Rouen, 15de eeuw, pp. 17-18.

De tekst van het *Officium Pastorum* uit alle genoemde manuscripten is uitgegeven in Young (1933), dl. II. Edities met muzieknootatie (Parijs ms. lat. 904) zijn te vinden in De Coussemaker (1860), Ward (z.j.), Nijssen (1941), Smoldon (1967) en Collins (1976).

5. Op dit punt wordt met een kruisje (+) verwezen naar de marge. Daar staat in een vermoedelijk later handschrift: *decanus*.

6. Gasté (1892), p. 478, noot 1.

7. Gasté (1892), p. 478, noot 2.

8. Parijs, Bibl. Nat., ms. lat. 1084, *Troparium* uit Aurillac (St. Géraud), einde 10de eeuw, fol. 53^v-54^r. Cf. Young (1933), dl. II, p. 427.

9. Oxford, Bodleian Library, ms. Douce 222, *Troparium Novaliciense*, 11de eeuw, fol. 6^r-6^v. De troop staat met melodie in Gibson (1981), p. 351.

10. Vich, Bibl. Capit., ms. 118, *Liber Processionarius Monasterii Stagnensis* (abdij van Santa Maria del Estany), 14de eeuw, fol. 85^v-86^v, resp. fol. 10-12. De tekst is overgenomen uit Donovan (1958), pp. 77-78, resp. 92-93. De genummerde verdeling is toegevoegd.

11. Om praktische redenen beperken we ons daarbij tot de paastroop *Quem quaeritis in sepulchro* en de kersttroop *Quem quaeritis in presepe* en laten andere tropen met overeenkomstige rubrieken verder buiten beschouwing.

12. *Cristicola* is een mannelijke woord en betekent in de middeleeuwen 'christen' of 'monnik' (Niermeyer).

13. Cf. Stemmler (1970), p. 59.

14. Flanigan (1974), p. 49: "A cultic community's experience of a liturgical act is characterized by a distinct sense of time: the ritual act is thought to make the past action present so that who are separated by historical time from it may nonetheless participate in it. The cultic experience is likewise distinguished by a special sense of space: the area in which a ritual is enacted is thought to become identical with the place where the imitated act was first performed."

15. De nummers verwijzen naar de nummering in tabel 2.

16. Cf. Drumbl (1979), p. 79.

17. In één geval wendt B zich tot het volk (*ad populum*). Zie de rubriek bij segment (4) van de kersttroop in tabel 2. In de hierboven geciteerde tekst uit Novalesa wordt de slottekst door de cantor gezongen.

18. Het Graduale vermeldt op een wat merkwaardige plaats (Grad. re 44) dat ze stokken in hun handen hebben maar in het Ordinarium vinden we die aanwijzing niet terug.

19. Dat kan afgeleid worden uit de vermelding dat ze - onderweg naar de stal - het priesterkoor binnengaan door de hoofdingang daarvan (Ord. re 13-15).

20. Montpellier ms. H 304 vermeldt dat ze gekleed zijn met albe en amict (in het wit dus).

21. De rubriek bij *Salve, Virgo* in het Ordinarium vraagt enige verduidelijking. Ze noemt twee handelingen: aanbidden en een eregroet brengen met gebogen hoofd. Het ligt in de rede om aan te nemen dat de eregroet bedoeld is voor de Moeder en dus hoort bij *Salve, Virgo* enz. en dat het aanbidden uiteraard niet de Moeder betreft maar het Kind en dus hoort bij *adoremus* enz. De tweede strofe is een gebed maar de rubrieken specificeren geen gebedshouding.

BIBLIOGRAFIE:

COLLINS, FLETCHER, JR. (ed.) (1976), *Medieval Church Music-Dramas. A Repertory of Complete Plays*, Charlottesville, Virginia.

COUSSEMAKER, E. DE (1860), *Drames liturgiques du moyen âge (texte et musique)*, Rennes. New York 1964: facs. herdruk van Rennes 1860.

DONOVAN, RICHARD BERTRAM (1958), *The Liturgical Drama in Mediaeval Spain*, Toronto.

DRUMBL, JOHANN (1979), 'Ursprung des liturgischen Spiels', *Italia Medioevale e Umanistica* 22, 45-96.

FLANIGAN, C. CLIFFORD (1974), 'The Liturgical Context of the Quem Queritis Trope', *Comparative Drama* 8, 45-62.

GASTÉ, ARMAND (1892), 'Les drames liturgiques de la cathédrale de Rouen', *Revue catholique de Normandie*, Band 2, 349-372, 477-500 en 573-605.

Gibson, James M. (1981), 'Quem Queritis in Praesepe. Christmas Drama or Christmas Liturgy?', *Comparative Drama* 15 (1981-1982), 343-365.

NIJSSEN, MIA (1941), 'Officium Pastorum. Mysteriespel uit de XIIIe eeuw (codex nr. 904 Bibl. Nat. Parijs)', *Mededelingen van het Ward-Instituut* 10, 81-95.

SMOLDON, WILLIAM LAWRENCE (ed.) (1967), *Officium Pastorum (The Shepherds at the Manger). An acting version of a 13th-century Liturgical Music-Drama*, Londen.

STEMMLER, THEO (1970), *Liturgische Feiern und geistliche Spiele. Studien zu Erscheinungsformen des Dramatischen im Mittelalter*, Buchreihe der Anglia, Zeitschrift für Englische Philologie 15, Tübingen.

WARD, JUSTINE (ed.) (z.j.), *Officium Pastorum. A Nativity Play of the XIII Century. Words and Music from Codex 904 Bibliothèque Nationale - Paris*, S.l..

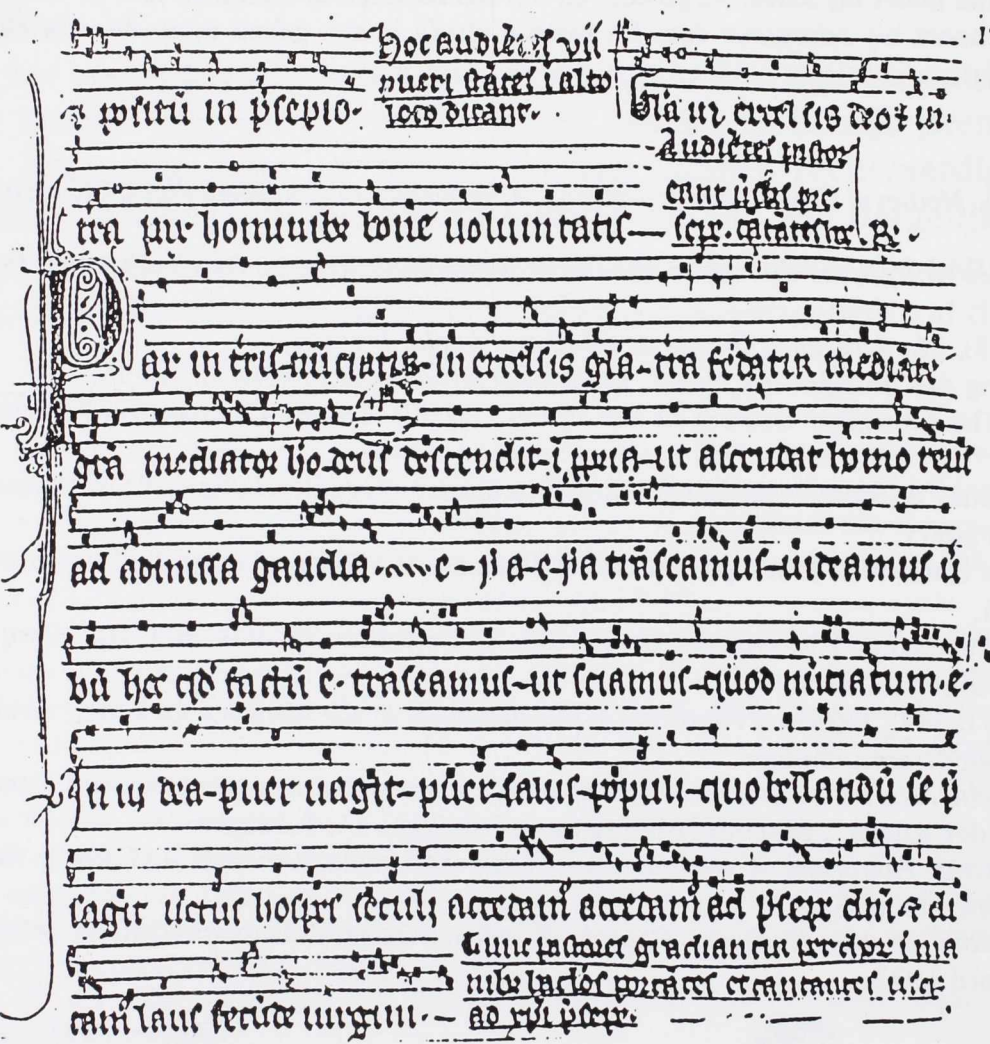
YOUNG, KARL (1933), *The Drama of the Medieval Church*, 2 delen, Oxford/ Londen. Oxford (1962): gecorrigeerde herdruk van Oxford 1933.

Louis Krekelberg

In het handschrift Parijs, Bibl. Nat. 904 is een zogenaamd "liturgisch spel" bewaard dat het *Officium Pastorum* genoemd wordt. Het is een uitbeelding van de aankondiging van Christus' geboorte aan de herders in het veld. Hier vertellen we U het een en ander over de muziek ervan. Elders in dit nummer gaat Johan Schoenmakers in op de tekst en de uitvoering ervan; daar vindt U tevens de gehele tekst en vertaling.

Het handschrift, een Graduale, is ontstaan in de 13e eeuw te Rouen. Het heeft een

kwadraatnotatie op notenbalken van meestal 4, maar soms ook 5 lijnen (vb. 1). De sleutel die het meest gebruikt wordt is de do-sleutel, die op de tweede, derde of vierde lijn kan staan. Het begin (*Nolite timere*) en het eind van het stuk (de introitus *Dominus dixit*) staan met de fa-sleutel genoteerd. De gebruikte neumentekens zijn eenvoudig gehouden, en staan dicht bij

Voorbeeld 1: deel van het Officium Pastorum uit Parijs, BN lat. 904: *Gloria in excelsis* en *Pax in terris*.

de kwadraatnotatie van onze handboeken. Episema's en quilisma's zijn er niet. Het molteken voor de si komt alleen voor in het *Salve virgo*, dat een relatief late invoeging in het geheel is (zie par. 3 van het artikel van Johan Schoenmakers), en dan nog, vreemd genoeg, alleen in de tweede strofe.

Wat opvalt is het grote aantal liquescenten. Deze kunnen het best bestudeerd worden door identieke melodieën met en zonder liquescenten te vergelijken. Het vaak doorzingen van de melodieën en kennis van het gregoriaanse repertoire maken duidelijk

dat alle liquescenten bedoeld zijn als clivis, en wel een clivis in secundegang. De kopiist is niet erg nauwgezet bij het noteren van de liquescenten, en zo kan het gebeuren dat een clivis eruit ziet als een tertsinterval, terwijl er een secunde bedoeld is. In de bestaande muziekedities is hier soms de foutieve terts gegeven. Zo'n geval is te vinden op het woord 'mediante' aan het eind van regel 3 (vb. 1). Op de lettergreep 'mediante' lijkt do-la te staan. De parallelle passage 'in excelsis' iets daarvoor op dezelfde regel geeft echter duidelijk aan dat het do-si moet zijn. Ook 'ascendat' (4e regel) kan zo foutief als sol-mi gelezen worden, terwijl het sol-fa moet zijn.

Een probleem doet zich voor in regel 4, waar boven het woord 'deus' een gat in het perkament zit. De tonen die hier ontbreken kunnen aangevuld worden als we enkele regels verderop kijken, naar de woorden 'accedamus accedamus' in regel 8. Op deze tekst staat dezelfde melodische wending als op 'mediator homo deus', en de noten van de twee laatste lettergrepen mi-re-do-si-do-la zullen ook boven 'deus' gezongen moeten worden.

De indeling van het Officium Pastorum.

De inhoud van het Officium Pastorum heeft het evangelie van de nachtmis (Lucas 2) als basis, en kan als volgt worden ingedeeld:

1a. *Nolite timere* [een engel verkondigt de geboorte van Christus aan de herders] (Lc. 2: 10-14; zie vb. 2).

De melodie is gecomponeerd in de mi-modus en is in onze handboeken niet terug te vinden. Zij ademt de sfeer uit van bijvoorbeeld een Gloria IV, en sluit uitstekend aan bij de Genealogie uit hetzelfde handschrift en het *Te Deum*, die beide aan het Officium Pastorum voorafgaan. De melodie is zeer mooi en vloeiend en ondersteunt prachtig de tekst. *Nolite timere* en het daaropvol-

E - le - a - zar au - tem ge - nu - it ma - than. Ma - than au - tem
ge - nu - it ia - cob. Ia - cob au - tem ge - nu - it io - seph
vi - rum ma - ri - e, de qua na - tus est ie - sus qui vo - ca -
tur Chris - tus. Te de - um lau - da - mus

OFFICIUM PASTOREM

Post Te Deum; Angelus assistet annunciet Christum natum esse et hoc dicet:

No - li - te ti - me - re, ec - ce e - nim e - van - ge - li - zo
vo - bis gau - di - um magnum, quod e - rit om - ni po - pu - lo,
qui - a na - tus est no - bis ho - di - e Sal - va - tor mun - di
in ci - vi - ta - te Da - vid. Et hoc vo - bis sig - num: in ve - ni -
e - tis in - fan - tem pan - nis in vo - lu - tum et po - si - tum
in pre - se - pi - o.

Voorbeeld 2: Einde van de Genealogie, incipit van het *Te Deum*, en *Nolite timere* (trscr. Louis Krekelberg).

gende *Gloria in excelsis* mogen dan latere toevoegingen zijn, wat tijd van ontstaan betreft lijkt er niet zo'n groot verschil te zijn met de kersttroop *Quem Queritis*, die de oudste kern van het geheel vormt (zie wederom het artikel van J. Schoenmakers, par. 3). In elk geval is de melodie veel ouder dan die van *Pax in terris* en *Salve virgo*, de twee jongste delen.

1b. *Gloria in excelsis Deo* (vb. 1, r. 1-2).

Ook deze melodie is gecomponeerd in de mi-modus, en de melodie op bovenstaande tekst is letterlijk terug te vinden in *Nolite timere* (vb. 2) boven de tekst 'hodie Salvator mundi'.

Het *Gloria* klinkt zeer feestelijk; het sluit mooi aan bij de voorafgaande verkondiging en vormt daarmee een geheel. De bestaande muziekedities bevatten hier enkele fouten. Onbegrijpelijk is het bijvoorbeeld dat Smoldon, waarschijnlijk vanwege zingbaarheid en stemomvang, deze

lu - rum, et pó - si - rum in præ - se - pi - o.
ding - clothes, and ly - ing in a man - ger.

Hearing this, seven boys (representing angels),
standing in an elevated place say:
[3] [CHORUS OF ANGELS, free rhythm]

Gló - ri - a in ex - celsis De - o, et in ter - ra pax ho - mi - ni - bus bo - na -
Glo - ry to God in the height, and on earth let there be peace un - to men of -

vo - lun - tá - tis.
good will.

Hearing this, the SHEPHERDS go towards
the manger while singing this passage:
Moderato

Chime Bells

Voorbeeld 3: Smoldon's versie van het einde van *Nolite timere* en *Gloria in excelsis*.

melodie omhoog transcribeert, en bovendien dit gezang wezenlijk aantast: het openingsmotief sol-la-si wordt nu d-e-f (vb. 3). Een hoofdstuk apart zijn de instrumentaties van Smoldon met orgel en klokjes. Niet alleen het toevoegen van instrumenten (wat nergens door de middeleeuwse bronnen gesteund wordt, maar ook de manier waarop. Wellicht een onderwerp om nog eens op terug te komen.

2. *Pax in terris* [de herders brengen de boodschap opnieuw onder woorden en maken duidelijk dat het gaat om het geloofsmysterie van de verlossing.]

Dit tekstdeel is een gedicht van vijf vierregelige strofen op rijm, gebaseerd op Lc. 2. Het melodisch vormschema is een ABA-schema (zie vb. 1; zie ook par. 5 van de bijdrage van J. Schoenmakers):

strofe	1: <i>Pax in terris</i>	a	}
	2: <i>Mediator homo Deus</i>	b	} A
	3: <i>Transeamus videamus</i>	c	} B
	4: <i>In Iudea</i>	a	}
	5: <i>Accedamus</i>	b	} A

Er is duidelijk sprake van een driedelige structuur. Hoe dergelijke metrische gedichten in de Middeleeuwen zijn uitgevoerd is nog altijd

een discussiepunt. De tamelijk willekeurige metrische interpretaties van Smoldon en Collins klinken niet erg overtuigend (zie vb. 4 en 5).

De melodie van dit gedicht moet veel later gecomponeerd zijn dan die van *Nolite timere* (1), *Transeamus usque bethleem* (3) en de kersttroop *Quem queritis* (4). Het begin alleen al met zijn dominant-septime-achtige melodie (zie vb. 1, regel 3) valt danig uit de toon: mi-fa-sol-mi-fa-sol-fa-re-si-sol. Vooral strofe 1 en 4 springen wat dit betreft in het oog (of oor!).

De aansluiting van deze sol-modus met het voorafgaande ligt niet zo voor de hand. Rekening moet gehouden worden met de zingbaarheid en dus met de absolute toonhoogte. De gezangen moeten muzikaal verband houden, en dat wil dus zeggen dat er rekening gehouden moet worden met de typische eigenschappen van de modi.

[4d] [ALL SHEPHERDS]
In Iu - de - a pu - er va - git, pu - er
In Ju - dea a boy is cry - ing, suran - ger

Moderato

Organ p colla voce

sa - lus po - pu - li, Quo bel - lan - dum se prae - sa - git
from e - ter - ni - ty. Sa - viour - child of all the world, he

Voorbeeld 4: Smoldon: de vierde strofe van *Pax in terris*.

In Iu - de - a pu - er va - git, pu - er sa - lus po - pu - li.
In Judea a boy is crying, a boy who saves all people.

Quo bel - lan - dum se prae - sa - git Ve - tus ho - spes
For whom striving as was prophesied of old, a friend

Voorbeeld 5: Collins: de vierde strofe van *Pax in terris*.

3. *Transeamus usque bethleem* [de herders gaan op zoek naar de bevestiging van hun geloof] (Lc. 2: 15)

Ook deze tekst en melodie is in onze handboeken niet terug te vinden. Wat stijl betreft is de melodie te vergelijken met een 8e-modus-antifoon en sluit weer goed aan bij het volgende *Quem queritis*. Ook de aansluiting op het voorafgaande verloopt zonder problemen.

4. *Quem queritis* [bij de kerststal worden de herders bevestigd en krijgen de opdracht tot verkondiging.]

Dit is het oudste deel, de kern van het geheel. Van oorsprong is dit een introductie-troop, gecomponeerd voor de introitus van de dagmis *Puer natus*, en staat dus

evenals de introitus in de 7e modus. Vanwege de plaats van het Officium Pastorum in de Kerstnacht is later gekozen voor de introitus van de nachtmis *Dominus dixit*, die in de tweede modus staat. Ondanks dit verschil zijn er geen problemen en verloopt alles heel muzikaal mits de introitus een secunde hoger geïntoneerd wordt (vb. 6).

5. *Salve virgo* [de herders brengen een eregroet aan de moeder-maagd, aanbidden het kind en bidden tot Maria, middelares.]

De *quem queritis*-troop wordt onderbroken door een latere invoeging: *Salve virgo singularis*, een metrisch gedicht, bestaand uit twee zesregelige strofen (vb. 6 en 7). De melodie moet, net als die van het eveneens metrische gedicht *Pax in terris*, veel later gecomponeerd zijn, en heeft een volkslied-achtig karakter in majeur. De twee strofen hebben exact dezelfde melodie. Het molteken staat in het manuscript alleen aangegeven bij de tweede strofe, maar het is onwaarschijnlijk dat de eerste strofe met si gezongen zou worden en de tweede met sa. De copist zijn meer slordigheden te verwijten.

Deze hymne is opgenomen in *Variae Preces* en in *Cantus Selecti*. In de laatste uitgave wordt verwezen naar de bron: het Graduale van Rouen.

Illis venientibus II clerici in presepe cantent:

di - ci - te ?

Pastores:

It(em) obstetrices cortinam aperientes puerum demonstrent dic(entes):

Ostendant matrem Pueri dicentes:

Voorbeeld 6: Deel van het Officium Pastorum: van de oorspronkelijke troop *Quem queritis* tot aan *Salve Virgo singularis*.

6. *Alleluia alleluia iam vere* [de herders belijden dat zij overtuigd zijn van de geloofswaarheid van de verlossing.]

Na het intermezzo van de hymne *Salve virgo* zijn we weer terug in de kersttroop. Het deel voorafgaand aan de hymne eindigt met een sol, en het *Alleluia* erna vertrekt een kwint hoger, vanaf re. Zo is de oorspronkelijke melodie van de kersttroop en die mag niet veranderd worden. *Salve virgo* zal op een muzikale en voor herdersstemmen geschikte hoogte ingevuld moeten worden (vb. 7). Ook hier zijn fouten te vinden in de bestaande muziekedities. Smoldon (gevolgd door Collins) verkleint de genoemde kwintafstand tot een secunde, wat niet juist is. Het kiezen van een totaal nieuwe toonhoogte voor het *Alleluia* zonder verband met het voorafgaande deel van de troop en terwille van de ligging van de stem is niet verantwoord.

Tunc saluent pastores Virginem, ita dicentes:

Sal - ve Vir - go sin - gu - la - ris: Vir - go ma - nens De - um pa - ris,

An - te se - cla ge - ne - ra - tum Cor - de Pa - tris:

A - do - re - mus nunc cre - a - tum Car - ne Ma - tris.

V Nos, Ma - ri - a tu - a pre - ce, A pec - ca - ti pur - ga fe - ce

No - stri cur - sum in - co - la - tus sic dis - po - ne,

Ut det su - a fru - i na - tus vi - si - o - ne.

Tunc viso Puero, pastores adorent eum, deinde vertant se ad chorum, dic(entes):

Al - le - lu - ia, Al - le - lu - ia !

Jam ve - re sci - mus Chris - tum na - tum in ter - ris, de quo

ca - ni - te om - nes cum pro - phe - ta di - cen - tes: Do - mi - nus

Voorbeeld 6a: Deel van het Officium Pastorum: van *Salve Virgo singularis* tot en met het begin van de nachtmis (trscr. Louis Krekelberg).

7. *Dominus dixit* [de belijdenis van de herders wordt hiermee door de schola overgenomen.]

Met deze introitus begint de nachtmis (vb. 7).

infante- p̄m̄s- unuolutū- se d̄m- sermone- anglicum- nā ap̄m
 cūtes- pu- erū d̄m̄o- m̄r d̄c.

Ad est hic p̄m̄s- cū maria- matre sua- de quo d̄c d̄m̄.

Ostendat
 matre pu- uat q̄t ad p̄lapas- d̄r̄at p̄p̄a- er d̄c d̄c
 p̄r̄t fili um- eūtes- d̄m̄te- q̄ natus- ē.

Ugo singularis- ugo manēs- d̄i- p̄r̄is- aū sēda generatū- cōde p̄r̄is
 p̄r̄emul- nē- d̄r̄at- cāne matris- Ros maria- tua p̄r̄e a p̄r̄i p̄r̄a
 ga fecit- h̄r̄- cūr̄ū- incolatū- sic d̄s̄p̄ne- ut d̄r̄ sua f̄r̄ū- ita tū- ut
 siōne- <sup>tunc iuso pueri
 p̄r̄m̄s- ad d̄c d̄c
 d̄m̄te- uer̄ant- q̄
 ad d̄m̄- d̄c.</sup> Alleluia- alleluia- Jam- uer̄scam̄ p̄r̄m̄ uatū
 i t̄r̄s- de quo cāne om̄s- cū p̄p̄l̄ d̄c d̄c
 gar epl̄am- p̄r̄m̄s- legat l̄t̄ōnem- populus- gēn̄ū- subdiaconus- cum- inductus- legat
 epl̄am- nullo- gr̄at̄e- in t̄r̄o- Duo- p̄r̄m̄s- in p̄l̄p̄to- gr̄at̄e- T̄r̄ū- p̄r̄m̄s-
 Duo- de maiori- t̄r̄- cāne- in p̄l̄p̄to- Allā- d̄r̄e- d̄r̄- Finis- missa- sacer̄s- q̄ m̄s- cān-
 ut- ut̄r̄- se- d̄r̄s- p̄r̄m̄s- et- d̄m̄t- h̄r̄- R̄- usq̄- ad- n̄r̄m̄- Officium- inap̄r̄- Officium

Dominus- dixit- ad me- filius- meus- et tu- ego hodie- genui-
 te- <sup>Or̄s- Deus- qui
 hanc- sacram̄tū- q̄- d̄r̄e- d̄r̄-
 deus- q̄- salutis- p̄r̄- l̄- populus- ḡ-
 epl̄- agn̄m̄- gr̄at̄e-</sup> Quare- f̄- Gl̄a- sc̄l̄oy- am̄- ^{T̄r̄ū- p̄r̄m̄s-}

Voorbeeld 7: het einde van het Officium Pastorum uit Parijs, BN lat. 904.

Meer dan vijftientig jaar is Jan Boogaarts de muzikale leider van het Utrechts Studenten Gregoriaans Koor (USGK), zoals Wim van Gerven bijna vijfendertig jaar de Amsterdamse studenten muzikaal bezielde. Beide dirigenten zijn onbetwiste fenomenen. Hun deskundigheid, muzikaliteit en hoorbare liefde voor het gregoriaans staan buiten kijf.

Behalve deze overeenkomsten, is er ook een duidelijk verschil tussen de opvattingen van deze twee spraakmakende gregoriaanse koorleiders. Waar de Amsterdamse zangers onder Van Gerven een krachtig, expressief geluid ten beste gaven, streven Boogaarts' studenten een lichte, Frans aandoende koorklank na. Van Gerven voert het gregoriaans al bijna vijftien jaar uit volgens nieuwere inzichten, gebaseerd op de ideeën van Dom Eugène Cardine (1905-1988). Boogaarts, sinds vele jaren wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit Utrecht, baseert zijn uitvoeringspraktijk op de ideeën van een andere monnik van Solesmes, Dom André Mocquereau (1849-1930).

Op de nieuwste CD van het USGK, *Missa et Completorium Sancti Willibrordi* komt de luisteraar wat betreft de muzikale inzichten van Boogaarts niet voor verrassingen te staan. De interpretatie is meeslepend romantisch: grote bogen, decrescendo's in de hoge passages en breed uitgezongen vertragingen aan het eind van elk gezang. Het USGK bestaat zo te horen uit voortreffelijke zangers, en het treft mij ook bij deze opname weer als opmerkelijk dat de wijze van uitvoering van de bi- en de tristrofa niet navenant is. Boogaarts laat bij deze groepen lang aangehouden noten zingen, terwijl Dom Mocquereau toch duidelijk voorschrijft dat een schola van goede zangers deze groepen als repercussies kan zingen.²² Het koor produceert een bijna gave koorklank; helaas werden ook enkele oneffenheden opgenomen, nauwelijks storend, maar hoorbaar. De registratie in de rustige, niet te ruime akoestiek van de kapel van de Paters Lazaristen te Helden-Panningen is glashelder en naadloos, waardoor de authentieke indruk van een in één keer opgenomen liturgieviering ontstaat.

Met recht kan men deze opname een document noemen. Voor wie wil weten hoe na Vaticanum II de Latijnse misliturgie dient te worden uitgevoerd, is dat op deze CD precies na te gaan. Van historische waarde is daarbij de keuze van Mgr. Ph. Bär als celebrant. Liturgisch bezien eigenaardig is evenwel dat de bisschop bij het Evangelie en tijdens de Canon de rol van de diaken overneemt.

In de Mis behoren alleen de gebeden en de prefatie tot het eigen van Willibrord. De propriumgezangen zijn geen van alle speciaal voor Willibrord. Een zekere *couleur locale* krijgt de opname door de keuze van mis IV uit het Kyriale: de Apostelmis voor de Apostel der Lage Landen. In de Completen komt de naam van Willibrord helemaal

niet voor: het zouden evengoed de Completen van een willekeurige zondag door het jaar kunnen zijn. In dit getijdengebed heeft Boogaarts gekozen voor de nieuwe Romeinse Ordo. De psalm (90) is genomen uit de Neo-Vulgaat. De Nederlandse psalmvertaling in het keurig verzorgde tekstboekje is echter volgens de Vulgaat.

Al met al kun je zeggen dat er muzikaal ouderwets degelijk werk is verricht, terwijl liturgisch de nieuwste voorschriften zijn gevolgd. Een interessante kennismaking voor wie wil weten hoe de Latijnse liturgie volgens de nieuwste Romeinse regels moet worden gevierd; een feest van herkenning voor wie het oude vertrouwde gregoriaanse geluid wil horen. ■

De CD *Missa et Completorium sancti Willibrordi* kost f 34,95 en is te bestellen door overmaking van dit bedrag op giro 6945 t.n.v. KRO-BA te Kampen, o.v.v. CD Missa Willibrordi.

NOOT:

22. MOCQUEREAU, A.: *Le nombre musical Grégorien*. (Rome, Tournai 1908): pp. 336-340. Cf. *Liber Usualis ...* Parisiis, etc. (1953): p. ix.

De H. Lebuinus is de patroon van Deventer. Wanneer men vanuit het westen de IJssel nadert ziet men aan de overzijde de stad liggen, met als middelpunt de toren van de 'Grote Lebuinus' die, ondanks dat deze kerk niet meer in katholiek bezit is, de naam Lebuinus heeft behouden. Aan de Broederenstraat vindt men, naast het klooster van de paters Karmelieten de 'Kleine Lebuinus', in de wandeling echter de 'Broederenkerk' genoemd. In deze kerk is de parochie van de H. Lebuinus gehuisvest. Pastor van deze parochie en van die van St. Radboud aan de westoever van de IJssel is Peter Dullaert. Doordat ik wekelijks een aantal dagen in Deventer doorbreng kwam mij ter ore dat pastor Dullaert en ook het kerkbestuur, naast het bestaande gemengd koor en een kinderkoor, zo graag ook een gregoriaanse schola in het leven wilden roepen. Het probleem was uiteraard hoe krijg je voldoende gemotiveerde zangers bij elkaar en hoe kom je aan een dirigent. De bedoeling was om eenmaal per maand de Eucharistie met gregoriaanse zang te vieren.

Aangezien ik het wel een uitdaging vond om met een geheel nieuwe groep een gregoriaanse schola op te zetten en het koor in de kloosterkerk van de Nebo van de paters Redemptoristen in Nijmegen, waarvan ik koorleider ben, slechts om de twee weken zingt, bood ik mijn diensten aan.

*) Jan Bernards is mede-oprichter en penningmeester van de Schola Cantorum Karolus Magnus te Nijmegen.

Om zangers aan te trekken stelde ik voor om met onze Schola Cantorum Karolus Magnus uit Nijmegen in de Broederenkerk een Gregoriaans Concert te geven. Wij waren toen juist bezig met het maken van de opnamen van de door ons uitgebrachte CD 'O Virgo Mater'. Overal in Deventer en naaste omgeving werd het concert met affiches aangekondigd en een van de leden van het kerkbestuur zorgde ervoor dat een journalist van het Deventer Dagblad mij een interview kwam afnemen, waarop een groot stuk, vergezeld van mijn foto in de krant verscheen. Hierin werd benadrukt dat het concert vooral bedoeld was om de belangstelling van zangers te wekken om een eigen gregoriaanse schola op te richten. Het concert vond plaats op 25 januari 1994 en werd een groot succes. Er waren een kleine tweehonderd toehoorders en het optreden leverde ook nog tientallen vóórintekeningen voor de CD op. Maar dat niet alleen. Aanvankelijk kwam er een twintigtal aanmeldingen van potentiële zangers binnen. Hiervan trok zich, om uiteenlopende redenen, een klein aantal terug. Er bleven uiteindelijk veertien zangers over: zes uit de Lebuinus-parochie, vier uit de Radboud en vier uit de randgemeenten.

De schola bestaat nu twee jaar en de zangers zijn nog altijd even enthousiast. Het is elke keer weer een genot om met hen te werken. Daarbij lukt het verrassend goed om geleidelijk aan de verworvenheden van de semiologie in praktijk te brengen. Aanvankelijk hadden we de beschikking over een stapel zeer oude Graduales. Het kerkbestuur heeft het echter mogelijk gemaakt om voor iedere zanger een Gregoriaans Missaal aan teschaffen. Na ieder viering krijgt elke zanger een cassettebandje mee waarop ik de mis voor de volgende keer heb ingezongen. De donderdag vóór de zondag van de viering oefenen we 's avonds van 8 tot 9 uur met de zangers die nog niet zo vertrouwd zijn met het gregoriaans, en van 9 tot 10 uur met de voltallige schola. 's Zondags, drie kwartier voor de mis doen we eerst enige stemoefeningen en repeteren daarna nog ruim een half uur. Het stemmenmateriaal is over het algemeen heel goed, waardoor een mooie koorklank wordt bereikt die in de prachtige akoestiek van de kerk goed tot zijn recht komt. Enkele tenoren die al vertrouwd waren met het gregoriaans treden op als cantores. Vanuit de gelovige gemeenschap horen we tot nu toe niet anders dan lovende geluiden.

Moge dit succes een stimulans zijn voor degenen die plannen koesteren tot oprichting van een gregoriaanse schola. 'Karolus Magnus' is gaarne bereid hieraan mee te werken. ■

BELANGRIJKE BIJENKOMSTEN

Gregoriaanse Academie

De Stichting A.C.G. heeft een studiegroep in het leven geroepen voor mensen die bedreven zijn in en over achtergrondinformatie beschikken betreffende de semiologische interpretatie van het gregoriaans.

De groep komt driemaal per jaar bij elkaar in de Onze Lieve Vrouweabdij te Oosterhout.

Er volgen in het werkjaar '95-'96 nog twee bijeenkomsten:

- een ingelaste studiedag op 26 februari
- de laatste op 13 mei

In het werkjaar '96-'97 zijn de data:

- 21 oktober 1996
- 27 januari en 12 mei 1997

Informatie bij Zr. M-L. Egbers: 076 - 522 14 58 en Dhr. B. Lamers: 040 - 241 16 04.

De zomercursus te Vaals

Aan het einde van dit studiejaar vindt de cursus in Vaals plaats van 15 tot en met 18 augustus 1996.

Door de samenwerking met de Abdij Sint Benedictusberg blijken ieder jaar opnieuw deze dagen een ideale kennismaking met het gregoriaans te zijn. Liturgiebeleving en studieuze bezig zijn -praktisch vooral, maar ook met achtergrondinformatie- wisselen elkaar ontspannen af.

Vandaar ook steeds weer aanwezigen, voor wie gregoriaans, ook vanuit de laatste wetenschappelijke visie, een vertrouwd fenomeen geworden is.

De jaarlijkse Zangersdag van de A.C.G.

Deze wordt gehouden op 26 oktober 1996, ófwel in Groningen, ófwel in een andere stad van één van de drie noordelijke provincies: Groningen, Friesland, Drente.

GREGORIAANS TE BELUISTEREN

Interparochiële Schola Cantorum - Den Haag

Deze viert haar 35-jarig bestaan. Ze is dit jaar te beluisteren in verschillende kerken in Den Haag.

Info: 070 - 360 16 37

Schola Cantorum Amsterdam

Ieder zondagmiddag om 17.00 uur Vespers in de St. Nicolaaskerk. Voor verdere activiteiten:

Info: 020 - 636 48 73.

Tilburgs Gregoriaans Koor

Dit koor heeft een druk bezette agenda. Het is dit jaar te beluisteren in Tilburg, Goirle, Breda, Dongen, Drunen en Helvoirt.

Info: 013 - 543 03 82.

Utrechtse VrouwenSchola

11 februari: Bijbels Museum, Herengracht 366, Amsterdam: Jerusalemconcert m.m.v. Ensemble Super Librum, aanvang 15.15 uur

10 maart: Hoogmis in de Kathedraal te Utrecht, 10.30 uur. Gezangen van de 3e zondag van de Veertigdagentijd.

Info: 030 - 252 04 71

Werkgroep Liturgie Laurenspastoraat

Deze werkgroep organiseert 'Gregoriaanse Diensten' in de Grote- of St. Laurenskerk te Rotterdam.

Info: 010 - 412 92 43

BERICHTEN VAN ANDEREN

Cursus: Gregoriaans uit Nederlandse handschriften

In deze cursus wordt o.a. aandacht besteed aan de relatie tussen gregoriaans en andere modale vocale tradities.

Data: 25 tot en met 27 oktober 1996

Plaats: Cultureel Centrum Leuven, Brusselsestraat 63, Leuven.

Docenten: Rebecca Stuart en Ike de Loos.

Doelgroep: zangers die ervaring hebben met gregoriaans.

Kosten: BEF 3.000

Organisatie en info: 00 32 (0)11 63 21 64 (Muziekactief).

Cursus: De muziek van Hildegard van Bingen

Data: 9 tot en met 14 april 1996

Plaats: Landcommanderij Alden Biezen, Kasteelstraat 6, Bilzen Rijkhoven

Docent: Marcel Pérès

Doelgroep: professionele vrouwelijke zangers en zangstudentes.

Kosten: BEF 7.500

Organisatie en info: 00 32 (0)11 63 21 64 (Muziekactief).

Cursus: Contemplatieve zang met Iégor Reznikoff

Data: 10 tot en met 12 mei 1996

Plaats: De Weijst, Pater Petriasstraat 21, Handel (N.B.)

Docent: Iégor Reznikoff

Vertrouwd worden met de reine intonatie en natuurlijke intervallen; de resonantie in het lichaam ervaren.

Kosten: f 280,- incl. logies en biologische maaltijden.

Inschrijven vóór 10 april 1996.

Info en brochure: 072 - 509 41 39 (18.00-21.00 u).

Watou

Het volgende Gregoriaans Festival in Watou vindt plaats van 8 tot en met 11 mei 1997.

Promotie van Ike de Loos

In de traditionele sfeer van het neo-rennaissance academiegebouw, Domplein 29 te Utrecht, was op vrijdagmiddag 19 januari 1996 de openbare zitting en de verdediging van het proefschrift "Duitse en Nederlandse Muzieknotaties in de 12e en 13e eeuw", van Ike de Loos. Onder de strenge toezienende blikken van de vele portretten van hoogleraren, direct al bij binnenkomst aanwezig, maar vooral ook in de senaatszaal, moet het toch ook voor het waardige senaatscollege een bijzondere ervaring zijn om een proefschrift te beoordelen, handelend over de nagenoeg oudste Nederlandse en Westduitse muzieknotaties, vaak gregoriaans genoemd, gepresenteerd door een jongere dame. De promotor, prof. dr. C. Vellekoop sprak in zijn inleiding van deze openbare verdediging, die door vele belangstellenden werd bijgewoond, dan ook over een gebied van onderzoek, dat tot voor kort en nu nog, meestal voorbehouden is aan een mannenwereld.

Een zelfverzekerde promovendus verdedigde met overtuiging het gebruik van onder meer het begrip micro-chromatiek in haar boek en verant-

woordde desgevraagd het gebied van haar onderzoek. De sfeer was direct al duidelijk. De hooggeleerde opposenten stelden hun vragen eerst na uitdrukking te hebben gegeven aan hun hoge waardering voor het proefschrift.

"Hora est", verrassend was toch het moment, waarop het uur van onderzoek (plotseling) verstreken was. Ten overstaan van de senaat en de toehoorders werd door de promotor prof. Vellekoop medegedeeld, dat de promotie een feit was. De welgemeende felicitatie aan de oprichter van de U.V.S., de Utrechtse VrouwenSchola, en redacteur van het Tijdschrift voor Gregoriaans, Dr. Ike de Loos werd vergezeld van een hartelijk applaus. De bijgebouwen van de Pieterskerk zijn een fijne ambiance voor de receptie die besloten werd met een concert in de Pieterskerk door de U.V.S. onder leiding van Marie-Louise Egbers. Een van de uitvoerenden van het concert "Jeruzalem, Stad van God" was de weledelzeergeleerde vrouwe dr. I. de Loos.

De klanken vullen de ruimte. Smekende tonen, droevige tonen, maar verrassend licht, soms een kwelling, soms een bevrijding en tenslotte een vreugdevolle glorie, de semiologie van teksten ten voeten uit.

Een muzikale voordracht over de heilige stad Jeruzalem, haar belangrijke actuele symbolische betekenis, de weg van het aardse naar het hemelse Jeruzalem, werd op een boeiende wijze door de schola tot uitdrukking gebracht. Een prachtig besluit van deze middag. Een reden voor nog vele studies op dit gebied.

Van alle Amici: van harte proficiat!

Ben Lamers. ■

LITURGISCHE KALENDER

maart, april en mei 1996

zondag 3 maart
zondag 10 maart
zondag 17 maart
dinsdag 19 maart

zondag 24 maart
maandag 25 maart

zondag 31 maart

donderdag 4 april
vrijdag 5 april
zaterdag 6 april
zondag 7 april
zondag 14 april
zondag 21 april
donderdag 25 april
zondag 28 april

vrijdag 3 mei
zondag 5 mei
zondag 12 mei
dinsdag 14 mei
donderdag 16 mei
zondag 19 mei
zondag 26 mei
vrijdag 31 mei

Tweede zondag van de veertigdagentijd
Derde zondag van de veertigdagentijd
Vierde zondag van de veertigdagentijd
Hoogfeest van de H. Jozef, bruidegom van de H. maagd Maria
Vijfde zondag van de veertigdagentijd
Hoogfeest van de Aankondiging van de Heer - Maria Boodschap
Palm - of Passiezondag

Witte Donderdag
Goede Vrijdag
Paaszaterdag / Stille Zaterdag
Hoogfeest van de Verrijzenis van de Heer
Tweede zondag van Pasen
Derde zondag van Pasen
Feest van de H. Marcus, evangelist
Vierde zondag van Pasen

Feest van de HH. Filippus en Jakobus, apostelen
Vijfde zondag van Pasen
Zesde zondag van Pasen
Feest van de H. Mattias, apostel
Hoogfeest van de Hemelvaart van de Heer
Zevende zondag van Pasen
Hoogfeest van Pinksteren
Feest van het bezoek van de H. Maagd Maria aan Elisabet

Van de redactie	1
Water: bron van leven <i>Ton Peters o.f.m.</i> Inleidend artikel	2
Sicut Cervus <i>Marie-Louise Egbers</i>	10
Het Officium Pastorum, drama of liturgie? <i>Johan Schoenmakers</i>	16
Het Officium Pastorum, ofwel Het spel van de herders bij de kribbe <i>Louis Krekelberg</i>	32
CD: Mis en Completen van Sint Willibrord <i>Marcel Zijlstra</i>	39
Schola Gregoriana Sancti Lebuini <i>Jan Bernards</i>	41
Mededelingen	43
Liturgische kalender	